

MAGYAR VÉR BOSZNIÁBAN

ÍRTA: KENEDY GÉZA

Az 1878. évi bosznia-hercegovinai
hadjárat félszázados évfordulójára

BUDAPEST, 1928.

STÁDIUM SAJTOVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Stádium Sajtóvállalat R.-T. Budapest. Felelős üzemvezető: Győry Aladár

*JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG,
VITÉZ TÁBORNAGYUNK ŐFENSÉGÉNEK*

A MAGYAR HONVÉDEK ATYAI ESZMÉNYKÉPÉNEK.

A VILÁGHÁBORÚ NAGYLELKŰ HŐS TÁBORNOKÁNAK,

A TÖRHETETLEN, HŰSÉGES HAZAFINAK,

A MÚLTAK EMLÉKE GYANÁNT

A J Á N L O M

NEMZETÜNK NAGY JÖVŐJÉBE VETETT

ERŐS HITTEL

EZT A TANÚSÁGTÉTÉLT

Ötven év múlva

— Az olvasóhoz. —

Isten kegyelméből megérvén az 1878. évi bosznia-hercegovinai hadjárat félszázszentdős fordulóját, ebben a könyvben rajzoltam meg akkori tapasztalataim képét és azt a hadtörténeti események széles keretébe foglaltam. Így adom, irodalmi egész gyanánt, az olvasó kezébe.

A világtörténetnek azóta leviharzott leg-szörnyűbb háborúja után, két nyomós indítók mentse ki ebbéli merészségemet.

Az *egyik* az, hogy még életben levő akkori fegyvertársaimnak akartam vele egy kis kései örömet szerezni. Férfias búcsú-kézszerítés kívánsága volt az, ami egyénileg sarkalt.

A *másik* és nagyobbik oka az volt, hogy a hosszú időfolyás alatt nagyon sok új meg új visszaemlékezés, benyomás, adat, szóval új meg új tanúságtétel merült fel lelkemben, a régiek mellett, úgy éreztem, hogy mindez nem

is egészen a magam tulajdona, hanem egyben nemzetem történetének egy nevezetes darabja, ha még oly csekélyke is. Föl kellett jegyeznem különben mindezeket azért is, mivel népünk történeti hírói katonai erényeiről is tanúskodnak. Ezzel a magyar katona régi becsületének tartoztam.

De tartoztam vele az irodalomnak is, mert fájó hézag maradt történetünkben mindenütt, ahol a nemzeti élet nagyobb mozgalmait és eseményeit a pusztá krónikák és a száraz hivatalos jelentések mellett az egész életet a foglaló irodalmi és művészeti szellem nem elevenítette meg. Irodalmunk pedig eleddig híjával volt hasonló munkának.

Végül, hogy teljes legyen a kép, huszonöt év előtt *Lőporfüst* címen megjelent hasonló munkából is beleolvastottam ebbe mindazt, ami az időmúlást véleményem szerint ki bírja állani.

Mert sok minden nincs meg már most sem, ami félszáz esztendő előtt a magyar élet alkotó tényezője, ereje, vagy gátlása volt. Mindjárt maga a lőporfüst is csak költői emlék immár. Ócskavas akkori Werndl-fegyverünk is, mely a maga idejében a legjobb kézi-fegyverek közé tartozott. Ugyanígy a derék Uchatius-ágyú is, noha ezek szükségből még az 1914—18. évi világháborúban is szóhoz jutottak itt-ott, utoljára. Odavannak a szép katonai uniformisok is, kivált a pompás hu-

szárruha, a délceg lovakkal együtt. Helyükbe a táboribarna (földbarna) formaruha, meg a vontató autó lépett. Ami igavonó ló még a társzekeret meg az ágyút húzza, az már csak a régi lódicőség alkonya.

Sok minden más is odavan már, ami 1878-ban még harci készségünkhöz tartozott; de ami nagyobb mindennél, vége van az egykor híres osztrák-magyar nagyhatalmasságnak és vele a németnyelvű közös hadseregnek is, amelynek akkor fiatal katonája voltam. De nincs meg már hazánk és népünk elrablott kétharmadrésze sem — jobb időig. Meg kell hát becsülnünk a bátorító katonai emlékeket, hogy a magunkban való erős bizodalmit híven ápolhassuk, amíg az idők teljessége elkövetkezik.

De a hadiemlékek egymagukban véve is megszépülnek az időmúlással, mivel ez rózsaszínű köddel borítja el a kiállott szenvedéseket és veszedelmeket. Így ömlik el az alkonyodó nap szelíd rózsás fénye is az Alpések zordon sziklacsúcsain. A harci események, nagy megpróbáltatások, az ütközetek megdöbbenő képei és a hatalmas fegyverdörgés soha másutt nem hallható nagy szimfóniája valami dicsőséges harmóniába olvad össze idővel a katonák emlékezetében, aminek hangot csakis élő beszéddel és írással lehet adni. A beszéd elmúlik az étellel; az írás azonban megmarad az utódok számára is.

Amikor pedig e félszáz év előtti dolgokat a náluk mérhetetlenül nagyobb világháború közbejött szörnyűségeivel magamban alázatosan összemértem, különös, de mintha valahol mélyen egy eljövendő jobb és szebb nemzeti lét meleg ígérését éreztem volna meg. Prófétai meglátás, vagy legyen hát: a kiérdemelt jövőbe vetett erős hit titkos ihlete volt az. Mert azok a férfias erények, amelyek minket 1878-ban is áthatottak és hős fiainkat 1914—18-ban a mieinknél mérhetetlenül nagyobb áldozatokig magasztalták föl, azok a mi nemzetünk eltiporhatatlan életerejének maradandó tanúságtételei voltak és megőriztetnek a Gondviselés országában.

Mivel azonban az emberi élet határai bölcsen ki vannak mérve, a *többi* már most nem a mi dolgunk, mindnyájunké, akik, úgy tudjuk, jól teljesített kötelességek férfias önértékeléssel immár távozóban vagyunk, de nem kell szégyellenünk a magunk után hagyott nyomokat.

Budapesten, 1928 nyarán.

A szerző.

A hadjárat előzményei

A bosnyák-hercegovinai hadjáratról sokan és sokféleképen gondolkoznak. Aki nem volt benne és csak a külső számadatokat nézi, közönségesen kicsinyli. Hadi séta volt! Százan egy ellen! Félvad nép ellen egy egész nagyhatalmi hadsereg!

Pedig a hadviselésben egyénileg véve szinte a halálnál is súlyosabb tényező a kiállott fátalmak és megpróbáltatások nagysága. És ebben ez a hadjárat fölülmúlt minden képzeletet. Erről csak 1914—15-ben Szerbiáiban harcolt testvéreinknek lehet teljes fogalmuk.

Legtöbben különben már azt sem tudják, hogyan és miképen tört ki ez a hadjárat? Vagy legalább nem jól tudják. Erről is jó beszélni.

Boszniát és Hercegovinát a „nagy” II. Mohamed szultán tépte ki a magyar szent korona tartományai közül, jóval Mohács előtt az 1463. évi háborúban. A két tartomány Mátyás királyunk visszafoglalásai múltán végleg az ozmán birodalom részévé lett s az is maradt 415 évig.

Eredetileg szláv népe azóta is megtartotta nyelvét és jellegét, de jó egyharmadrészben mo-

hamedánná lett. Fajbéli török nem sok költözött a tartományokba, de ezek ott „urak” voltak. A lakosság másik kétharmada felében görög-keleti szerb volt, felében katolikus, vagyis „latin”.

A keresztények közül sokan és velük a bosnyák nemesség legnagyobb része, hogy életét és vagyonát mentse, áttért az iszlámra és így politikailag lassan a megmaradt keresztények fölé kerekedett. Ezek csak mint köznép (rajah) tettek számot s mint a föld jobbágyméltóságú, ú. n. *kmet* sokszor elviselhetetlen szolgálmányokkal éppúgy földesúri hatalom alá kerültek, mint általában bárhol Európában. Mégis azzal a különbséggel, hogy idők folytán a rajahk fölött a szultán adományából való földesúri hatalom egyre elviselhetetlenebbé lett. Ez és a valláskülönbséggel összefüggő jogegyenlőtlenség a későbbi századokban végeérhetetlen fölkelések és békétlenségek forrásává lőn.

A mozlim hiten lévő úri osztály tagozódása a hódító birodalom katonai szervezetéhez alkalmazkodott. Lényegében ilyenek találták 1878-ban bevonult csapataink is. A földbirtok jog szerint harmadában a szultán, harmadában az iszlám, vagyis a papság (evkaf, vakuf), harmadában pedig a mozlim katonai nemesek (spahik) tulajdonába jutott.

A boszniai vilajet öt szandsákságra (Banjaluka, Klissa, Skoplje, Zvornik és Mosztár)

oszlott, amihez még a novibazári szandsák járult. A tartomány korlátlan hatalmú feje a szultánnak *vezír* rangban levő helyettese volt, aki Szarajevóban, később pedig Banjalukában, majd Travnikban lakott. A szandsákbeli, vagyis zászlós birtokos *bégek* a hadban a köznemesek (agáik) vezérei voltak. Katonailag a tartomány 38 kapitányságra oszlott. A kapitányok a vezír alá voltak rendelve és a rajahk fölött élet-halál jogával bírtak. ők vezették a bégek parancsa alatt álló katonai zászlóaljakat.

Idők folytán, kivált 1850 óta ezt a hadszervezetet az ozmán birodalom nagy, európaibb reformba sokban megváltoztatta ugyan, azonban a feudális földbirtok-szervezet rendjét, bár nagyon elfajulva, bevonuló csapataink még a régi állapotban találták. A földesúri osztály* ekkor már lényegében csak a mohamedán *bégek* kéüviselték s a keresztény jobbágyság, vagyis a kmetek, némely vidéken a rabszolgasággal határos állapotban sínylődtek. Ezek közül is a *latinok*, vagyis katolikusok voltak nyomorultabb állapotban, mivel szegény szerzetes papjaikon és Ínséges templomaikon kívül alig volt valami szervezetük és támaszuk, míg az orthodoxok, vagyis görögkeletiek (szerbek) egyházi szervezetükön kívül a szomszéd fajrokon Szerbiában is támasztékkal bírtak, ahonnan egyébiránt politikailag is biztatták őket

Meg kell még említeni, hogy a népesség igazi páriái itt is a cigányok voltak. Ezek a sze-

rény nép közt letelepülve szinte elképzelhetetlen vadságban és nyomorúságban éltek. A háborúbeli embertelenségeket is jobbára az ő rovasukra kell írni. A hóhérok is ők voltak.

A két tartomány elfoglalására az ottahi nép örökös lázongása és déli határaink örökös nyugtalanítása adott okot. A bosnyák oligarchia (a gazdag bégek társadalma) hol a szultán ellen hadakozott, hol a fölkelő keresztényeket tiporta vissza régi szolgaságába. A mohamedánok uralkodása mindenütt nehéz járom volt a keresztények nyakán. Ez a járom sok keresztényt családotól kiköltözésre kényszerített. Ha a szultán ezt meg akarta gátolni, a bégek, agák, vagyis a föld urai a szultánnal is szembeszállottak.

A régi határőrvidéken, a Száva balpartján magam is ezerszámra láttam 1878-ban cigánymódra tanyázó bosnyák keresztényeket, akik nem mertek visszatérni a török uralom alá s az osztrák-magyar monarchiának egyre több költségébe kerültek.

A padisah egymásután küldözte ugyan az erélyes basákat Mosztárba és Szarajevóba, de nem sokat ért el a mohamedán oligarchiával szemben, mely mindenféle európai reformot késhegyig ellenzett. A kemény Omer basa 1850-ben a bégek közt október 30-án rémes vérfürdőt rendezett Zsepce mellett; aki ott élve maradt, azt is belekergette a Bosznába. A régi feudális államrendet a szultán 1851-ben

eltörölte s modern törvényeket léptetett életbe, de ennek a hatása sem tartott sokáig. A végrehajtásra a szultánnak nem volt ereje.

A lázongás 1873-ban új és szokatlanul nagy erővel tört ki s 1875-ben már a jeles Server basa vesződött a makacs bégekkel, de sikertelenül. A két török tartományból egyre több menekült érkezett a határvidékre és Dalmáciába. Ekkor már több mint 100.000 menekültet tartott el a monarchia. Tenni kellett valamit már azért is, mivel Szerbia felől egyre jobban erősödött a tartomány meghódítására irányzott, amúgy sem új bujtogatás, aminek sikere a monarchia déli részeit, nevezetesen Horvátországot és Dalmáciát is veszélyeztette volna. Egyébiránt a nagyhatalmak közt is erős volt az aggodalom, hogy a boszniai fölkelések előbb-utóbb nagy háborúra fognak okot adni.

Gróf Andrassy Gyula akkori külügyminiszterünk végre 1876 január 31-én formászerű és kimerítő reformprogramot terjesztett a hatalmak elé a bosnyák mohamedánok gazdálkodása ellen. A szultán kész is volt a reformokat végrehajtani, de a bosnyák nemeség ellenállásán megint megtört minden igyekezete. Mivel pedig a két tartomány elfoglalása föltétlenül beillett külügyi programunkba s ezzel — legjobb hitünk szerint — a jövőbeli délszláv egyesülésnek is elejét vehettük: az 1877. évi orosz-török háború után összeült berlini kongresszuson Andrassy Gyula

az okkupáció tervét keresztülvitte. Július 13-án már írás volt a kezünkben róla, melyet később az 1879:VIII. t.-cikkbe iktattunk.

Az egész terv oly jól volt előkészítve, hogy például én már június 17-én megkaptam a mozgósítási parancsot és harmadnapra már sátor alatt aludtam ezredemnél.

Az első mozgósítás nem volt jelentékeny, mivel békés bevonulásra számíhattunk. Andrassy Gyula sokat emlegetett „százada és zenebandája”, vagyis a könnyű és békés megszállás egész július 5-ig indokolva is volt. amely napon Szarajevóban a forradalom végleg úrrá lett a török állam hatóságai fölött. A nemzeti jellegű fölkelést azonban csak július 27-én proklamálták az okkupáció ellen.

Mozgósítottuk pedig július 5-ig a 13. hadtestet a 6., 7. és 20. hadosztállal s külön Hercegovina számára a 18. hadosztályt. Ez összesen 56½ zászlóalj gyalogság volt, továbbá 12 század műszaki katona s 14½ század lovas 112 ágyúval és mindenféle szakszerű intézetekkel, összesen 72.713 ember és 13.313 ló, tehát az akkori rendes álló hadseregnek nem is egytized része.

Szarajevó eleste után, augusztus 19-én ehhez a második mozgósítás, vagyis a II. hadsereg szervezése járult. Egyben a 25. gyalogdandárt a bosnyák határra küldték s három honvédzászlóaljat készenlétbe helyeztek. Végre a dalmát partokra több hadihajó ment le Pólá-

ból s a Száván is fölevezett a *Maros* és *Leitha* s később a *Körös* monitor. De akkor mi máj-javában verekedtünk.

E *második* hadsereg, beleszámítva az őszi harcok alatt Horvátországból és Dalmáciából erősítésül bevont megszálló csapatokat, valamint a segéd intézeteket (hidász, műszaki, vasúti, tüzér, egészségügyi stb. csapatokat), a hadtörténeti hivatalos jelentés szerint október elején már 154.892 gyalogosból, 4488 lovasból és 292 ágyúból állott, ide nem számítva a haditengerészet csapatait és a belső rend érdekében mozgósított és otthon elhelyezett 83. sz. horvátországi honvéddandárt, a szegedi 3., fehérvári 65. és paksi 66. mozgósított honvédszászáljakat.

Összefoglalva már most a Bosznia-Hercegovina megszállásában résztvett egész közös haderőt (a honvédc csapatokon kívül): 232.093 gyalogos- és lovaskatona és 404 ágyú vett benne részt, mindössze 122.678 lóval és a katonai szekerészcsapatokon kívül 29.425 requirált polgári kocsival, amelyek közül 8230-at Magyarországból 16.695-öt horvát-szlavon területről mozgósítottak, 4000-et pedig szerződött vállalkozók állítottak ki. Ez a szám az akkori 800 ezer főből álló közös hadseregnek közel 30%-a volt. A fölhasznált haderő nagyságát akkor a bécsi hadvezetőség a küszöbön álló téllal indokolta.

A fölkelők hadierejét később 92.000 főre tették, de erejüket szertelenül gyarapította a két tartomány zordon hegyi jellege, mely csak a Száva völgyében szelídül termékeny lapályos övvé, de bent a tartományok közepén 2600 méteren fölül is emelkedő hegláncok és kuszáit Karszt-vidékek borítják. Amihez a hihetetlenül rossz, társzekerek és ágyúk számára többnyire járhatatlan utakon kívül a kiélt és rosszul művelt tartományoknak szinte megható szegény-sége járult.

Mindez könnyűvé tette a bennlakók számára a védelmet, de annál nehezebbé egy föl-szerelt modern hadsereg mozgását és előrenyomulását. Amihez a bevonulás első két hetében a hűvös augusztusi eső is csatlakozott, mely a talajt fölázta és vasút híján a hadi járművek haladását az élelmezéssel együtt csaknem megakadályozta. Ez volt az oka annak is, hogy hazánkban a népies könnyű kocsik ezreit kényszermozgósítással a harctérre rendelték, ami odahaza ellenszenvet és meglehetősen nyugtalan-ságot váltott ki.

A háború végén, 1878 december 31-én az emberben való közvetlen veszteség a következő volt:

	tiszt	legény
<i>elcsesett</i>	44	902
<i>megsebesült</i>	131	3849
<i>eltűnt</i>	3	269
összesen	178	5020

A harcmezőn elesettek száma tehát az eltűntekkel együtt 1214 főre rúgott, ami a hosszas és makacs ellentállás mellett valóságos csoda. Azonban a sebekben és különféle betegségekben meghalt katonákat is hozzászámítva az év végéig 4.165-re emelkedett halottaink száma.

Legvéresebb ütközet a bihácsi volt szeptember 7—18-ig 177 halottal, 741 sebesülten és 33 „eltűnttel”. Utána a szenkovics-bandini ütközet következik (Délkeleti-Bosznia) szeptember 21-én 70 halottal, 435 sebesülten és 16 eltűnttel. Szarajevó bevétele aránylag „olcsó” volt. Halott.: 57; sebesült: 319; eltűnt: 2. Igen makacsok voltak Hercegovinában a Stolac körüli harcok is, de ezek több helyen és mintegy 10 napig tartottak.

A *megrohanások* közt nem a maglaji volt a legvéresebb, hanem a 32. ezred (Budapest) egyik századának katasztrófája a hercegovinai Ravnicénél augusztus 13-án. Ennek áldozatai a következők. Halott: 74; sebesült: 5; az eltűnteket mindig a halottak közé számítva.

A maglaji huszárok augusztus 3-án vesztettek halottakban 2 tisztet és 42 legényt, sebesültekben 3 legényt = 45.

Hercegovinában Trebinje közelében, *Gorica* mellett szeptember 15-én hasonló megrohanásnál 65 halottja és 22 sebesültje volt a 74. ezrednek.

A félvad ellenség a sebesülteket rendesen megcsonkította, megölte és a folyóba dobta, vagy a többivel együtt elásta. Volt eset rá, hogy éjjel az őrszem egyszerűen eltűnt. Orvul levágták és elvitték.

A fölkelők veszteségeinek számát sohasem lehetett még megközelítőleg sem megállapítani. Halottjaikat és sebesültjeiket, ha csak tehették, magukkal vitték, olykor lóra vagy öszvérre kötözve. Hanem hogy *sok* volt, azt az ütközetek után olykor mink is kivehettük. Szarajevó bevételénél 600-nál több ellenséges holttestet szedtek össze szanaszét a városban és környékén; pedig bizonyos, hogy jóval több volt.

Az ellentállás szervezése egészen a mohe-medánok, kivált a bégek és agák műve volt. Támogatták őket némileg a gör. kel. szerbek is. A latinok, vagyis a kath. népesség itt-ott kényszerítve harcolt ellenünk, de általában barátságos volt csapataink iránt, olykor pedig segített is bennünket.

Közvetlen az okkupáció előtt 41 török zászlóalj állott a két tartományban. Ez 40.000 ember és 77 ágyú. Ebből azonban csak 4 zászlóalj volt fajbéli török; a többi csupa bennszülött szláv fajta legénységből állott, ezek pedig hamar csatlakoztak a fölkelőkhöz.

Hadsi Lója, mint szabadsághős július 5-én lépett föl, amikor a szarajevói erődöt el akarta foglalni embereivel, de véres fejvel visszaver-

ték. Mindazonáltal már másnap népkormány keletkezett, mely a hatóságokkal is alkudozott, mígnem július derekán a híres Mehemed „taslidsai mufti” sok arnauta fölkelőt hozott Novi-Bazarból Szarajevóba. Július 27-én a fölkelő nép a katonasággal fraternizálva az ellenállást általánossá tette és a „népkormány” sietve, erős fegyveres csapatokat küldött északra Bród és Samac felé. hogy hadcsapatainknak útját állja.

Ugyanekkor Hafiz basát, az új katonai parancsnokot a nép elfogta és Ismail muftival együtt a fölkelés élére kényszerítette. Csak július 29-én, tehát ugyanazon a napon volt készen a bosnyák fölkelési szervezet, amikor B. Philippovics táborszernagy utásza Bródnál az utolsó szöveget a hajóhídba bevették és rá nyomban az átkelés is megkezdődött.

Ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy az első huszárcsapat olyan bizakodva nyomult előre és csak jól bent, Maglajnál találkozott először augusztus 8-án az ellenséggel. Eladdig a mi katonáink mind a békés foglaltságban bíztak és tölténytáskáikban még a kartont sem fejtették le a töltésekről.

Jól emlékszem, hogy ama napon, késő este, Doiboj alatt, teljes lelki nyugalomban ereszkedtünk le egy sáros lejtőn.

Lent egyszerre csak sebesültszállító kocsik jöttek velünk szembe. A. katonák mind arra mutogattak:

— Mi az, mi az? Ahun a'!

Amikor a fourgonok mellettünk haladtak el, a vászonfödeleket száz meg száz kéz emelgette. Odabent pedig bekötözött lábú és kezű huszárok heverték. Némelyiknek a feje volt bekötve és piros vére átszívódott a kötésen.

Amerre a vöröskeresztes kocsik átmentek, végigsuhant az elszörnyedés hangja.

Századosom (kedélyes és nagyon derék tiroli bácsi) maga is benézett az egyik kocsiba és nagyot kiáltott:

— Gyerekek, most azután jól fölkösse mindenki a ... nyakkendőjét.

És ebben a pillanatban egyszerre tele lett hosszában a föld letépett tölténykartonokkal. A katonák parancs nélkül szaggatták le a kemény papirosfödelet töltényeikről, hogy bármely pillanatban lőhessenek.

Csak ettől a perctől kezdve tudtuk igazán, hogy benne vagyunk a háborúban.

A vezérek és csapatok

A hadbavonuló csapatok főparancsnokává a legfőbb hadúr báró philippsbergi *vics* József tábornagyot, prágai parancsnokló tábornokot rendelte ki, akire egyben a Bródon át bevonuló cs. és kir. 13. hadtestnek, vagyis a boszniamelléki főhadosztálynak vezetését is rábízta.

A general isszimus akkor 59 éves volt. Születésére és neveltetésére nézve az ú. n. „granicár” (Grenzer) katonák közül emelkedett ki. Gospicsi (Likka) bosnyák származású katonacsalád gyermeke volt és 1848-ban ősszel a császári hadakkal mint százados és B. Jellasich horvát bán vezérkarának másodfőnöke a bécsi és a magyar csapatok ellen harcolt. Becs bevételénél meg is sebesült. Később a tétévi, kápolnai, isaszegi és hegyesi csatákban is része volt. 1851-ben már alezredes. Az 1859-iki olasz háborút is végigküzdötte és S. Martinónál (Solferino) kitüntette magát. Ezért kapta a bárói rangot. 1861-ben császári biztos és újvidéki szerb nemzeti kongresszuson. 1866-ban a po-

rosz hadsereg ellen harcol mint tábornok a kö-niggrätzi és pozsonyi csatában. 1874-ben kapta tábornoszernagyi rangját s azelőtt is, azután is számos érdemrendet és kitüntetést. Boszniai érdemeiért 1879-ben a Mária Terézia-rend kö-zép keresztjét kapta.

Magyarországgal és a magyarokkal szem-ben egyetlen barátságos vonás sincs hosszas szolgálatában. A foglalási háborúban Bródtól Szarajevóig való gyors előrenyomulása nagyon kedvezőtlen körülmények közt ment végbe és nem számítják a hadművelet-tan utánzásra méltó példái közé, mivel útja baloldalát kellő biztosítás nélkül hagyta, útvonalát Tuzla felől, háta mögött tetemes fölkelő csapatok augusztus 15-én, noha csak két napra is, de elvágták. Ha gr. Szapáry László altábornagy előljárója pa-rancsát követve Gracsanicától a Szávához, Sa-macra vonul vala vissza, a 13. hadtest, a gene-ralisszimus hadteste nagyon válságos helyzetbe jutott volna Bosznia közepén. Szapáry altábor-nagy ezért a bölcs „engedetlenségért” kapta a legmagasabb katonai kitüntetést.

B. Philippovics az ú. n. *hideg* tábornokok közé tartozott. Katonái nem rajongtak érte, de nem is gyűlölték, noha az erőltetett menetek ben sokat szenvedtek. Mindenki tudta azt is. hogy ez a nagy erőszakolás azért van, hogy a király és császár augusztus 18-i születése nan-ját Szarajevó bevételével akarja megünnepelni. Ez azonban csak másnap sikerült.

Ugyanezt lehet mondani a város bevétele után elrendelt kivégzésekről is, amelyek igazán fölöslegések voltak, s azonfölül a magyar csapatoknál az 1849. évi október sötét emlékeit élesztették föl.

A főparancsnok máskülönben is távol állott katonáitól. Tisztjeivel is csak kimérten, szinte barátságatlanul érintkezett. A csapatok előtt rendszeren gyönyörű fekete paripán szokott megjelenni. Közhit volt a táborban, hogy festi magát és minden reggel langyos fürdőt is vesz sátrában. Meghalt Prágában 1889-ben.

A hercegovinai 18. cs. kir. gyaloghadosztály parancsnoka B. *Jovanovics* István altábornagy — aki egyébiránt szintén *Philippovics* parancsa alá volt rendelve —, Pazariste községben (Ottocsác) szintén granicsár katonai családból 1828-ban született. Hercegovinai megbízását tehát 50 éves korában kapta. Föladata nehezebb volt mint a főparancsnoké, mivel Hercegovina még Boszniánál is sokkal bérce-sebb és vadabb tartomány, de népében is jóval több volt a mohamedán és ezek is, hogy úgy mondjuk, már régen be voltak gyakorolva a fölkelésekbe. Továbbá ez a tartomány közelebb is esett Novi-Bazárhoz, amellet pedig az altábornagy csapatainak a száma is körülbelül feleakkora volt, mint a fővezéré.

Jovanovics különben 1848—49-ben, mint 20 éves főhadnagy, nem a magyarok, hanem az olaszok ellen harcolt. Politikai szolgálatokra is többször alkalmaztak. Mint az osztrák császár megbízottja, már 25 éves korában diplomáciai küldetésben járt a szigorúságáról híres Omer boszniai basánál, majd 1859-ben Montenegro-ban. 1861-ben jóidéig Boszniában osztrák főkonzul is volt. 1866-ban pedig az olaszok ellen mint a mantovai vár parancsnokát alkalmazták. Itt egy merész kirohanásnál balkarján megsebesült. 1869-ben a makacs krivosjei fölkelésben parancsnok volt és súlyosan megsebesült. Később is Dalmáciában szolgált és 1875-ben bárói rangot kapott.

Jovanovics altábornagy szintén tiszta délszláv származású és nevelésű katona volt, de méltányos modora és messzeterjedő tudása a magyar csapatoknál is rokonszenvéssé tette. Kisebb, de nehezebb föladatát aránylag sokkai rövidebb idő alatt oldotta meg.

A hadi események egyszerre, július 29—30-án kezdődtek és Boszniában október 20-án a nagy-kladusai erőd (Krajna) bevételével végződtek. Ellenben Hercegovina Klobuk bevételével szeptember 28-án már pacifikálva volt.

Jovanovics mint Dalmácia katonai kormányzója 1885-ben halt meg. Hercegovinai érdemeiért a Mária Terézia-rend lovagkeresztjeiért kapta.

Az augusztus 19-i második mozgósítással fölállított II. hadsereg főparancsnokává a fejedelem (akkor még katonai nyelven egyszerűen csak Kaiser) szintén B. Philippovicsot nevezte ki. Mivel pedig ő már akkor Szarajevóban volt, a fölvonulásnál B. *Ramberg* altbn. helyettesítette.

Ennek a hadseregnek fele keleti Bosznia és a Drina-vonalat pacifikálta, másik fele pedig a dalmát határ hosszában igen jelentékeny hadműveleteket hajtott végre. Csak egyes részei vettek részt Szarajevón túl délkeleti Bosznia megszállásában.

*

A másodsorban álló tábornokok közül különösen *Vilmos* württembergi herceg altbn. (később tbszn.), a 7. hadosztály parancsnoka ébresztett figyelmet, aki Banjalukán és Travnikon át szintén harcok között, de az óramű pontosságával vonult délnek és Zenicánál csatlakozott hadtestéhez. Továbbá *Tegetthof* Károly altábornagy, a VI. hadosztály parancsnoka, akinek Szarajevó vonalánál is fontos szerep jutott.

A dandárparancsnokok közül igen nehéz föladatokat nagy sikerrel oldott meg Villecz F. ezredes dandárnok, a jeles 46. (szegedi) magyar ezred parancsnoka. Jeles tábornokok voltak még: Vecsey József altbn., Rheinländer, Nagy, Csikós, Käuffel és Samecz tábornokok is.

Külön szerep jutott a boszniai hadjárat-történetében gr. Szapáry László altábornagnak, aki Samacnál kelt át a Száván és képtelesen nehéz viszonyok közt a túlnyomó fölkelő-csapatokkal szentben Tuzla és Gracsanica közt, háromnapi véres küzdelem után Dobojsz felé tört át, hogy a főhadvonalat fődözze. A nemes gróf 1831-ben született s 1848—49-ben 17—18 éves korában már az olasz háborúban harcolt. A fölvonulásnál az én ezredem is az ő 20. hadosztályába tartozott. Tanúja voltam annak, hogy a magyar katonák milyen nagy várakozással és bizalommal voltak iránta. Ezredemet azonban a főparancsnok a Szávánál a maga hadoszlopához csatolta és ezzel is nehezítette Szapáry sorsát. A háború végén a 3. megszálló hadtest parancsnokává nevezték ki, de már 1883-ban, 54 éves korában sírbavitte a hozzáfűzött további nagy várakozásokat. A dobojszi vonal augusztusi és szeptemberi védelme címén szintén a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét kapta. Hasonlóképen vécei és börtöllyő-isárfai Vecsey József altábornagy is a bandin-odsaki csatáért.

A megszálló hadsereg tábornoki és tisztikara 1878-ban, noha már 11 év múlt el a magyar alkotmány helyreállítása óta, még mindig nagyon benne volt a régi cs. kir. osztrák hadsereg hagyományaiban. Igen kevés kivétellel a magyar államiságról és arról, hogy a fejedelem nemcsak osztrák császár, hanem magyar király

is, tudni sem akart. Philippovics hadseregparancsa, amelyet Bródban hirdettek ki a csapatoknak, tanúságot tesz ma is erről a szellemről.

Magyar tiszt egyébiránt kevés volt a táborban. A magyar tartalékos tiszteket, akik amúgyse voltak még sokan, nem sokra tartották. Fokozta ezt a hangulatot az is, hogy a régi horvát és szerb granicsártisztek közül még igen sokan szolgáltak a hadcsapatokban. Ezeknek a szelleme még külön is magyarellenes volt, noha a „császárhoz” való hűségük gyanú alá nem eshetett. Bosnyák-szláv fajrokonaiik ellen is minden kímélet nélkül harcoltak.

Az akkori állapot tehát a magyar tisztekre és katonákra nézve egyáltalán nem volt kellemes és semmiképen sem volt a későbbi, sokkal kedvezőbb hangulathoz s a magyarság nagyobb megbecsüléséhez fogható.

A legénység zöme eleintén szláv (horvát és szerb) vala, mivel a bosnyák és hercegovinai határhoz legközelebb eső ezredeket mozgósították legelőbb. A vegyes ezredekben a délszláv elemek a magyar legénységgel csak nehezen férték meg, ahol azonban osztrák-német tisztek voltak, a magyarokat és velük a sváb katonákat mégis jobban megbecsülték.

Mindazonáltal az ellenség előtt, a hadműveleteknél a legénységnél a nemzeti súrlódások szinte egyszerre eltűntek. Az ütközeti menetekben, előőrségen, a harcvonalban, s kivált a tűz-

ben, a magyar, német, horvát, szerb, rutén, lengyel, cseh, oláh, szóval minden nemzetiségű katonára pontosan engedelmeskedett és támogatta egymást. Többször tanúja voltam, hogy a rohamoknál a szabályszerű *hurrák* helyett, vagy vele együtt, a katonák a maguk nyelvén kiabáltak, de sohasem tapasztaltam, hogy az ellenség előtt a nemzetiségi különbség zavarta volna a hadműveleteinket.

Nagyban és egészben a legénység szellemében a dualizmus akkori tökéletlen állapota is, a magyar alkotmány is visszatükrözött. És tagadhatatlan, hogy a nagyobb és nehezebb hadi vállalatoknál rendszeren a legjobb magyar ezredet (nevezetesen a 38., 46., 52. ezredet) és az osztrák alpesi tartományok vadászkatonaikat alkalmazták. Innen eme csapatok aránylag nagyobb vesztesége is. Ugyanez történt egyéb-iránt a világháború alkalmával is.

A háború vázлата

Noha Bosznia-Hercegovina fegyveres megszállása igazi háborúnak — kivált az 1914—18. évi világháború után — alig mondható, mégis a megszállás nemzetközi jogos alapja, az egésznek európai háttere, a hirtelen keletkezett fegyveres ellenállás szokatlan ereje és makacssága, a hadjárat rendkívül fáradtságos volta és a hatalmas katonai erő kifejtés messze kiemeli az akkor már szinte megszokott balkánbeli vérengzések közül. Azonfelül az 1867-ben szervezett osztrák-magyar monarchiának és az 1868-ban kimondott általános védkötelezettségnek is első igazi erőpróbája volt. Mennyiben sikerült ez az erőpróba, az most már a monarchia 1919. évi föloszlatása után igazán tárgytalan kérdés.

Mindazáltal ez a hadjárat, mint általános történeti — s még inkább mint hadtörténeti — esemény rendkívül sok maradandó becsű tanulsággal járt. Szaporította ezeket a tanulságokat a tartományok földrajzi alakulása s maga a sajátos összetételű lakosság is. A két tartománynak a megszálláskor (az utána következő népszámlálás szerint) csak 1,158.169 tiszta szlávnyelvű lakossága volt és ritka népességéből egy-egy négyzetkilométerre 22.5 lélekszám esett, de ez is igazi nyomorúságban tengődött rajta. A politikai különbséget köztük kizárólag a vallás tette.

A lakosság 43.4%-a gör. keleti orthodox (szerb) volt, 32.2%-a mohamedán és 23%-a római katolikus, vagyis „latin”. Politikailag tehát az egyharmadot sem kitevő kisebbség uralkodott a többségen, még pedig kíméletlenül. A megszállásnak tehát politikailag akaratlanul is fölszabadító jellege volt, de egyben vallásilag is sokat jelentett. Megismerését tehát meddő időtöltésnek félszáz év múltán sem lehetne mondani

A) Bosznia megszállása.

A megszállásra rendelt hadak (zágrábi XIII. hadtest) július 29-én lépték át a Szávát, az akkori ozmán birodalom határát.

A *Bródnál* átlépő első, vagyis középső és legnagyobb hadoszlopot maga B. Philippovics vezette. Rendeltesése a Bosznavölgyének megszállása és Szarajevó elfoglalása volt. Harcosainak létszáma 18 ezer főre rúgott, számos segédintézménnyel és hosszú élelmezőkocsi-vonallal.

A *második*, kisebb hadoszlop gr. Szapáry László altbn. vezetése alatt az előbbitől keletre, Samacnál lépett át a Száván; rendeltesése Dolnji-Tuzla s utána keleti Bosznia megszállása volt, a főoszloppal párhuzamosan, Szarajevóig.

A *harmadik* átkelési pontnál, Ó-Gradiskánál Banjaluka—Jajce—Travnik—Zenica irányában Vilmos württembergi herceg VI. hadosztálya lépett át.

Végül a *negyedik*, legkisebb oszlop (3 zászlóalj) Kostajnicánál lépett át s a novi-banjalukai régi, hasznávéten, fűvel benőtt török vasút mellett az előbbi oszlophoz csatlakozott.

E négy ponton a 13. hadtest csapatai oszlottak

meg s valamennyinek célpontja a főváros, vagyis

Szarajevó volt, amelyet augusztus 19-én el is értek, kivéve mégis a váratlanul túlerőre bukkant második oszlopot.

A nem várt heves ellenállás miatt augusztus 19-én utólag mozgósított három új hadtest (ú. n. II. hadsereg) a megszállott Szarajevótól csak szeptember 3-án indulhatott tovább délre a Drina felé. E csapatok szeptember 21-én Odsák vagy Senkovic-Bandin mellett vívták a hadjárat legvéresebb ütközetét. Október 4-én megszállták Drina mellett Visegrád jeles várát s október 9-én a novibazári szandzsák határára, a Lim folyó mellé érkeztek. Itt a vidéket pacifikálták és téliszállásba húzódtak, mivel Novi-Bazár megszállása Bécsben a következő évre halasztódott.

A hadműveletek e tengelyvonalának megszállása tehát teljes 72 napig tartott. Ezen a vonalon Kosnánál, Dolbojnál, Maglajnál, Zupcsénél, Bjelalovacnál, Kakanjnél, Visokánál, Szarajevónál, Mokronál és Senkovic-Bandinnél voltak nagyobb ütközetek, de valamennyi teljes sikerrel végződött, beleértve Szarajevónak egyetlen nap alatt végrehajtott bevételét.*

A tuzlai baj*

A Száván átkelt gr. Szápáry-féle 20. hadosztály mindössze 10.309 harcos katonából állott s benyomulását a szávamelléki (poszavina) süppedékes lapályon, teljesen elhanyagolt úton. szakadó esőben, sárban, mindenképpen kedvezőtlen viszonyok közt kezdte meg A kegyetlen út és időjárás miatt a sárban magával cipelt, 700 kocsira rúgó

* E könyv később következő darabjai a főoszlop útjáról származnak s a vázlat rövidegét itt kimentik.

társzekér-vonat (train) 16 kilométer hosszúra nyújtotta el a menetelő hadosztályt s a támadásnál is, a védelemnél is szertelen teher volt.

Ez volt az oka, hogy a megújuló kisebb támadások miatt is *tíz* napjába került a hadosztálynak, amíg a Majevisa planina (magas hegység) lejtőjén Dolnji (felső) Tuzlát megközelítette. Itt azonban igen jól szervezett, rendes török csapatokkal is megerősített fölkelő had állott ellen és a hadosztály a három napig erőltetett, de nem sikerült, áttörési kísérletnél jelentékeny veszteségeket szenvedett.

Gróf Szapáry László ekkor belátta, hogy ha az egész Szprecsa-völgy megszállására vett parancsot mégis teljesíteni akarja, ezt már csak katasztrófa megkockáztatásával teheti. De katasztrófa fenyegeti akkor is, ha az erőltetésekben és kemény harcokban kimerült hadosztályát, szintén parancs szerint visszavezeti a Szávára. Ehelyett tehát figyelemmel a Magláj és Zsepce felől vett hírekre is, csak Gracsanicáig hátrált, de itt nyugotnak, a Szprecsa torkolata felé, oldalt Doboj alá vonult vissza, nyakán a szakadatlanul támadó ellenséggel Csapatái súlyosan megviselt állapotban augusztus 15-én és 16-án érkeztek meg a Boszna jobbpartjára, szemben a magyar történetben is többször emlegetett Doboj várával

Doboj körül azonban a harcok ismételve fölújultak. Mivel az is kitetszett, hogy az ellenségnek nem csekély katonai talentummal is megáldott vezére, Mehemed taslidsai mufti ezen a ponton törekszik a Szarajevóba jutott főoszlop Bróddal való összeköttetését elválni, a harcok egvire élérkebbé lettek.

A következő napokon volt Doboj körül csapatainknak olykor szertelenül nehéz ütközete: augusztus 14., 15., 16., 19., 23., 26., 30. és szeptember 4.,

5., sőt 6-án kettő is. Tehát 24 nap alatt 11 ütközet, amelyet a végén már ágyúkkal is ellátott 6600 fejre rúgó fölkelő haddal szemben is mindig sikerrel vívtak meg. E napon túl az ellenségnek még egy, Maglaj visszafoglalására tett kísérlete hiúsult meg: ezen túl a fölkelők a Majevice-hegység felé vonultak vissza és az új benyomuló csapatokkal vették föl a harcot

Az új II. hadsereg 4. hadteste azonban csak szeptember 21-én fejezte be a Majevice planina szután Új-Brcska, Tuzla, Bjelena és Zvornik pacifikálását, Mehemed taslidsai mufti jólszervezett, fanatikus csapatainak délreszorításával. E harcok közt Új-Brcska bevétele volt a legkeményebb, 46 halottal és 155 sebesülttel.

Kljucs és Bihács bevétele.

A Banjaluka és Jajce, kölzti út derekán, kissé inkább keletre fekszik *Kljucs* (magyarul Kulcs) régi hírű városa és kettős erődje. Nevéhez illő módon kulcsa volk mindig a harcias keleti Krajnának, mivel védelemre rendkívül alkalmas helyzete, a Szana folyó szakadékai és e tépett-szakadozott Karsztvidék mindenfelől bástyák gyanánt vett körül. A Krajma elleni hadműveletek előtt ezzel akart végezni Vilmos herceg tbszn,. E vég böi *Samattz* vezérőrnagyot küldte odá jelentékeny hadkészültséggel.

A várat és környékét azonban igen nagyszámú fölkelő, katonailag is kitűnő módszerrel négy napig, szeptember 4—7-ig tudta védelmezni. Támadó és rendkívüli megviselt csapatainknak végre maga a herceg-fővezér hozott segítséget. Véres harcok után csapataink szeptember 8-án bevonulhattak a Kljuos-erődbe, amelyet éjjel az ellenség zajtalanul

kiürített. Csapatainknak nem kevesebb, mint 86 halottjába és 227 sebesültjébe került ez a véres előjáték.

Most azonban új fejezet kezdődött a nyugoti Krajnában. A Banjalukán és Travnikon túleső rész megszállása véget a horvát és dalmát határ hosszában már szeptember 10-én Novsknál átkelt a II. hadsereg 5. hadteste és azonnal fölvette a küzdelmet a magyar történetben is gyakran szereplő *Bihács* várára támaszkodó, kitűnően szervezett fölkelőkkel. Ezek ugyanis az ottrekedt jelentékeny ozmán császári helyőrségekkel egyesülve harcoltak ellenünk.

Ez a hadművelet Rheinländer vezérőrnagy alatt igen kedvezőtlen területen hosszabb időt vett igénybe, noha a harcokban a 23., 48., 76. és 79. gyezredeken kívül az 1. és 12. vadászászlóalj s 87. á3 89. m. kir. honvédszászlóalj és tetemes tüzérség is résztvett. A csapatok az őszi ködben, csaknem naponkint nyolc megújuló támadás ellen védekezve csak október 18-án jutottak Bihács erős falai alá. A roham másnapra volt tervezve, de a remény elvesztett ellenség még azon az éjjelen titokban kivonult a várból. Az ottmaradt Nuri bég és Hasszán aga ottomán császári tiszték a várat 28 török tiszttel, 88 redif-katonával, igen sok lőfegyverrel és lőszerrel együtt nyomban átadták Rheinländer tábornoknak.

A Bihács körül vívott makacs és bátor harcok. az eltűnteket mindig beleszámítva, csapatainknak 177 halottjába és 741 sebesültjébe kerültek

Livno bevétele.

Livno városa és vára Bosznia délnyugati sarkában, a Spalatóba vezető elhanyagolt derékúton, zordon karszt-labirintustól koszorúzott, köves fen-

síkon fekszik, közel Dalmáciához. A Bistrica nevű folyó ott magas barlangból tör elő és Plocsa néven a síkon átfutván, Prolognál megint eltűnik a száraz Karszt sziklái közt.

A többinél rendesebb és jobbmódú városka, tízezer főre tett lakosainak fele mohamedán, a másik fele keresztény volt és külön városrészben lakott. Vele szemben a vár 5 m magas fallal volt körülvéve és kaputornyán kívül több kúla (önálló, magas bástyatorony), északi részén magas kőkastély s ezeken kívül is több hasonló védmű és torony kerítette be. A vár egyik része csaknem járhatatlan, dült karsztvidékre, alacsony része pedig mocsárra támaszkodott. A kémek a benne összegyűlt rendes török katonai csapatok és fölkelők számát legfőllebb háromezerre tették; később kitudódott, hogy a 2029 főnyi katonasággal együtt több mint 5000 fölkelő védi a helyet, 15 ágyúval.

A benrekedt török császári katonaság lojális feje, Musztafa bég alezredes a várost és várat azonban, a szultán parancsára hivatkozva, legelső csapatunknak átakarta adni, mire a fanatikus Busatlja bég őt egy éjjel elfogatta és a földalatti börtönbe zárta. Ott nemsokára zsineggel megfojtották. Később tisztjei hadbíróságunk előtt szemébe is mondták Busatlja bégnek, hogy ezt is ő cselekedte s vele csakugyan meg is félemlítette az egész katonai erőt. Az eredmény mindenesetre a vár védelembhelyezése a kereszténység hadbakényszerítése volt.

Ezt a helyet Dalmácia határán Prolognál már szeptember 7-től az egész 21. seregre figyelte meg, de a komoly hadművelet csak később, szeptember 27-én kezdődtek. Ezen a napon az újonnan szervezett II. hadsereg 7. hadosztálya (Vilmos Württemberg herceg) Travnik felől megérkezett és Salvator János fñg (a későbbi Orth János), Nagy ve-

zérőrnagy, valamint Csikós vezérőrnagy és Villecz ezredesnek nagyobbrészt magyar dandára a körülkerítést szakadó őszi esőben befejezte és két üteg még aznap megkezdte Livno lövését.

A város alkonyatkor már három helyen égett, azonban a török tüzérség igen jól viszonzta a tüzet. Némi csatározás is volt, mely alkalommal 95 ázsiai redif-katona megadta magát.

Másnap hajnalban heves ágyútűz kezdődött, de közben már megjelent a fölkelők írásbeli kapitulációjával az ellenség küldöttsége is. Némi huzavona után a várbeliek beleegyeztek a föltétien megadásba és a vezetők kiszolgáltatásába is, ami még aznap végbe is ment.

Mindössze 2300 ágyúlövés érte a várost s ez „ostrom” alatt a mi csapataink csak 6 halottat és 34 sebesültet vesztek. Hogy az ostrom ily gyorsan és ily kevés áldozattal mehetett végbe, azt az ostromló csapatok nagy számának, a heves ágyúzásnak s a támadások hősiességének lehetett köszönni.

A fölkelők 15 ágyúból tüzeltek vissza, de ebből négy darab régi osztrák 48 fontos ágyú volt...

A fölkelők kiadott vezéreit, névszerint Busatlja béget, ennek két fivérét, Salih hadzsi effendit és még egy ötödiket, különös kegyetlenségük miatt a haditörvényszék a mohamedánokra nézve hitük szerint is gyalázatos kötélfalálra ítélte. Mivel azonban hóhér hirtelenében nem akadt, a most már táborszernaggyá előlépett württembergi herceg sortűzzel végeztette ki őket. Az ítélet kihirdetése után dr. Walter ezredes kérdésére a fanatikus Busatlja bég így válaszolt:

— A haláltól nem félek, mivel úgylis el voltam rá készülve. De elkészeríti halálom óráját az a tudat, hogy ti, keresztények győztetek és hogy minket a magunk hitsorsosai, a katonatisztek árultak el.

A Krajna.

Bihács és Livno után csak Bosznia észekkeleti sarka, az úgynevezett Kraina (török Horvátország) megszállása maradt még hátra. Karsztos jellege és fanatizált népe miatt az esős-ködös őszi időben a megszállás végrehajtása elég keserves föladat volt.

Ezt Rheinländer vezérőrnagy hadoszlopa, a 28. dandár, szeptember 26-án kezdte meg, mindjárt azzal, hogy a nagy esőben és a patakok áradásában egész élelmikészlete elpusztult. Sok bajjal küzdve október 6-án *Pécsi* alá érkezett, ahol a fölkelők új ellenállásra gyülekeztek volt össze. Mindjárt meg is támadták a 48. ezred elől haladó 1. zászlóalját, még pedig oly hévvel, hogy szuronyra és handsárra került a dolog. A ránknézve rendkívül hátrányos hegyvidéken egész csata fejlődött ki, amelynek csak másnap délután lett vége. A fölkelő csapatok fölbomlottak és Pécsi megadta magát, de az ütközet 54 halottunkba (közte 7 tiszt) és 205 sebesültbe került.

Egynapi pihenés után, október 9-én a csapatok már *Veliki Kladusa* alatt harcoltak a makacs ellen-séggel. Ez a legészakibb krajnai erőd kegyetlen karszttal körülvéve magas hegykúpon áll s elsőnek a 89. m. kir. honvédszászlóalj közelítette meg. de az október 10-i támadás nem sikerült.

Másnap összébb vont új csapatokkal támadtak, de a várból váratlan heveséggel ágyúztak az ostromlókra, akik kénytelenek voltak lövészárkokat húzni. Mindazonáltal október 17-ig zuhogó esőben eredménytelen volt az ostrom. E napon *Zách* tábornok új csapatokkal érkezett meg; másnap heves ágyúzást s harmadnap, október 20-án általános rohamot rendelt. A létrákkal végrehajtott roham azonban itt is ugyanolyan meglepetéssel végződött, mint már Kljucsnál, Bihácsnál és több ilyen hegyi

erődnél is. Az ostromlók a várat üresen találták. Helyőrsége éjnek idején a várból kimászott és a bokros Karszt fensíkon eleblábal. A zsákmány is elég humoros volt: 1 zászló, 3 régi vaságyú, némi lőszer és sok penészes ennivaló.

Másnap megérkezett Bécsből a császár és király október 19-én kelt manifesztuma, mely a csapatoknak nagy szolgálatait megköszönte.

Bosznia megszállása és ezzel az egész foglalási hadjárat ezen a napon végződött

B) Hercegovina megszállása.

Hercegovinát a szlávok Kr. u. a VII. században vették el őslakóitól. A Mosztár fölött ma is így nevezett hegységről, akkor még *Hüm* volt a tartomány neve, innen északra pedig, a mai Bosznia déli határán: *Rama*. Ez, mint önálló zsupánság, a XII. század elején Boszniához és e révén jóidéig Magyarországhoz tartozott. Nevét már Könyves Kálmán király címei közt használta.

A humi tartomány zsupánjainak, Vukcsics Istvánnak 1440-ben III. Frigyes német császár a római szent t irodalom hercegi címét adományozta s a tartományt azóta nevezik Hercegovinának. A törökök csak 1483-ban foglalták el s azóta *Herszek* (= herceg?) néven külön tartomány gyanánt kormányozták 1878-ig.

E fölötté sziklás, karsztos tartománynak még annyi termőföldje sincs, mint Boszniának. Nagy fen síkjai mészkövesek, meddők, szakadékosak, karsztszerűek és a hadviselésben védelemre sokkal alkalmasabbak, mint támadásra. Hegyei a montenegrói határnál jóval felülemelkednek a 2000 méteren és valamennyi kisebb folyója a Narentába folyik, mely Metkovicnál szélesen torkollik az Ad-

riába. Ez volt egyben emberemlékezet óta a hadjáratok és egymást érő belső háborúk útja is. Különben lakossága és területe a megszálláskor csak mintegy negyedrésze volt Boszniának. Azonban a hosszas belső önvédelmi háborúk és a szomszéd Montenegróval való összeütközések a harcra szinte éppen úgy kiképezték őket, mint a szomszéd albánokat.

E tartomány mindenképpen sokkal nehezebben feltörhető dió volt, mint Bosznia, de megszállására Bécsben mégis csak negyedrészt annyi katonát rendeltek ki, mint a Száva vonalára. Ezt a 18. hadosztály volt, melyet bevonulás előtt három hegyi dandárrá szerveztek át és a 19. tábori vadászrezreddel toldották meg. A 3. dandár arról volt nevezetes, hogy abba osztották be a Budapestről és környékéről újoncozott, Mária-Teréziáról elnevezett 32. sor-gyalogezredet is, amelynek a hadjárat alatt emlékezetes szerepe volt.

Mosztár megszállása.

A hadosztály parancsnoka B. *Jovanovics* volt, az akkori közös hadseregnek talán legtehetségebb tábornoka, aki azonfelül a tartományt és annak n^opét kora ifjúságéitól jól ismerté s még július elején kész volt a bevonulás haditervével. Tervét még Bécs előtt is szoros titokban tartva, csapataival augusztus 1-én nem a szokásos legkényelmesebb Narenta-vonalon, hanem a nagy dalmáciai útvonal végén fekvő Imosk mellett és a tengeri Makarska-Mosztár útvonalon Vrgoracon át tört be, tehát ott, ahol senki sem várta, maguk a fölkelők legkevésbé.

Előrelátó számítása nagyszerűen bevált. A betörés hírére Mostárban az odacsődült martalóc-

nép, kivált pedig a menekült törökség a lázadást csakúgy megcsinálta, mint Szarajevóban. Mosztárban azonban a tartományi mutaserifet (kormányzót), a kádit (főbíró), muftit (főügyészt), kaimakámot (polgármestert), sőt Murád bejt, az őket csillapító alezredest is lemészárolták s hozzá még a várost is kirabolták. Ali basa, a 3000 főre tehető ottomán császári nizám (sorkatonaság) parancsnoka azonban katonáival a csöcseléket ott hagyva, Metkovicsba menekült és ott átadta csapatát a szintén odamenekült cs. kir. főkonzulnak. Egyelőre táborba helyezték őket.

A fölkelők itt is, mint Szarajevóban, a szultán békeparancsát eltitkolták s a nép előtt ellenállásukhoz a berlini szerződés 25. cikkének félremagyarázott záradékából merítették az álnok ürügyet. A fölkelésbe amúgy is beleszokott köznép legnagyobb része szentül elhitte az izgatóknak, hogy a megszállás a szultánnal való külön megegyezés előtt jogtalan. Jovanovics altábornagynak egy ily értelmű tiltakozást kézbesített útjában Ljubiskin, a török csapatok kapitánya is.

Maga Ljubiski városka azonban kis erődjével együtt a gyors előnyomulástól megrémülve, harc nélkül kapitulált, s augusztus 4-én egésznapig ágyúzás és lövöldözés után már a Mosztár előtt fekvő Csitluk is a mieink kezébe esett. Az altábornagy körültekintését és helyes taktikai vezetését alig dicsérheti valami jobbam annál, hogy ezen a fölötté nehéz területen, nagyszámú előresietett mosztári fölkelő ellen vívott bonyolult ütközetben csapatainak csak 1 halottja, 3 nehéz és 4 könnyű sebesültje volt. A menetben és a kegyetlen hőségben túlerőltetett hadoszlop azonban már másnap megszállotta a Mosztár fölött uralkodó hatalmas hegyvonalakat és az ellenállásra így képtelenné tett városba augusztus 6-án vidám zenével, a ke-

resztény lakosság örömrivalgása és a mohamedán-ság komoly passzivitása mellett békésen bevonult. Jovanovics gondosan eltitkolt terve tehát legfényesebben sikerült s ő már a hercegóc főváros birtokában volt, amikor Philippovics hadai csak a boszniai Maglajban táboroztak.

Azonban már másnap be kellett látnia azt is, hogy a fölkelőknek Mosztárban tapasztalt vandál pusztítása, a kereset és kenyér nélkül ögyelgő, fölkelésre kész muzulmámok nagy sokasága s a Nevesinjéből és a fölkelés más tűzhelyeiről vett kedvezőtlen hírek, a továbbiakra nézve minden rosszat jelentenek.

Tábori távirón jelentette tehát Philippovicsnak, hogy csapatai a további hadműveletekre már nem elegendők, amire azt a választ kapta, hogy „Mosztárban megállani és további parancsig nem menni előbbre”.

Más választ nem is várhatott. Azonban az említett gócpontokról vett jelentések azt is nagyon sürgőssé tették, hogy a fölkelésnek a montenegrói határ felé való rohamos erősödését minél hamarabb megtörje, ha magát Mosztárt is nem akarja elveszteni. Ennek a megfontolásnak a következése lett a *Stolac* várában és körülötte lezajlott nyolcnapos véres hadiesemény, a hercegovinál hadjáratnak mindenképpen legérdekesebb epizódja, amelynél az oroszlánszerep éppen a budapesti 32. gyalogezrecreknek jutott. Azt lehet mondani, hogy ennek a hétnek a története már *igazi* háború volt a nagy hadi-„sétában”

Ravnice.

Jovanovics már augusztus 7-en elküldte Schluderer vezérőrnagyot Stolac felé a 3. dandárral, a narentai és trebinjei út biztosítása végett. Ebben volt a budapesti 32. ezred 2 zászlóalja is.

Másnap, augusztus 8-án este Stolac városa és a török katonaság őrizte erőd már a mieink kezében volt. A lakosság alázatosan hálálkodott, a török katonaság pedig hadiszereit és régifajta 11 ágyúját otthagya, fegyver nélkül, őrizet alatt elvonult. A következő napon a budapesti zászlóalj is bevonult az erődbe. Előtte megjelent Hamzi Rizván bég helybeli földesúr is és a legnagyobb jóindulattal mutatta, aminek azonban pár nap múlva véres vége lett.

A tábornok mindenekelőtt a tengerre vezető narentai utat biztosította s a Metkovics alatt Kruvánál Ali basa parancsa alatt táborozó, immár 6500 török császári katonára és 400 lóra rúgó foglyokat indította el a dalmáciai Klek felé, ahol három gőzhajón vitték őket tovább északra, hogy valami bajt ne okozzanak idebent.

Ezalatt Stóladba ilyen kellemetlen hírek érkeztek. A fölkelés egyre terjed; már Mosztár körül is vannak fölkelő csapatok; Nevesinje és Ljubinja tele van fegyveres fölkelőkkel.

Ez az utóbbi hír volt az indító oka annak, hogy *augusztus 13-án*, némi megelőző kémszemle után a budapesti ezredből a 8. századot Ljubinja felé indították Medve százados vezetése alatt. A százados az előtte való napi kémszemle békés tapasztalataiban bízva, csaknem minden oldalvéd nélkül haladt előcsapata élén Ravnicén át Ljubinja felé, amikor hirtelen sortűz után nagyszámú fölkelő rohanta meg az útszoros közepén mind a két lejtőről. Az elővéd a rövid harcban 20 fölkelőt megölt, de ő maga az utolsó emberig hősi halált halt Medve századossal együtt. A százados utolsó revolver lövésével azonban a fölkelők egyik fejét, Adem Zukov Sehovicsot még agyonlőhette. A század mire Stolacba visszajutott, a szorongató fölke-

lök fegyverétől 2 tisztjét és 74 katonáját vesztette el.

A véres szerencsétlenség, bár magábanvéve nem sokat jelentett, óriási hatással volt a herceginál népre, mely már úgyis el volt árasztva a maglaji és tuzlai „sikereknek“ fantasztikusan felfújt híreivel. A következő események csakhamar megmutatták ezt a szertelen hatást is.

A stoláci bajok.

Augusztus 16-ig Stolác és citadellája már be volt kerítve a fölkelőtől; maga az előbb annyira alázkodó- városi lakosság is fegyvert fogott ellene, mivel a müzlim fölkelés ott is urává lett a helyzetnek. Így tehát Pachner alezredes, a budapesti 32. gy.-ezred 1. zászlóaljával (20 tiszt, 751 katona, 73 ló, 2 orvos, 12 egészségügyi katona és néhány sebesült) a hűtlen várostól és a folyóvíztói is elvágva a szűk helyen fekvő citadelláiba egészen be volt zárva. Az állítólag ezrekre szaporodott ellenség a három oldalon fekvő magaslatokat sűrűn megszállotta s éjjel-nappal csak a legnagyobb éberség mellett, erős tüzeléssel volt távoltartható az erődtől. Az erőd kínos helyzetéről még aznap megbizonyosodtak a Kremenák felől segítségül küldött vadászcsapatok is, akiket Stoláctól 5 kilométerre a fölkelők föl tartóztattak és még azon éjjel szintén blokád alá vettek egy hegyormon.

Jovanovics minderről értesülve, most már Zárából kért sürgős erősítéseket, de ezek bevárása nélkül is azonnal megkezdte a Stolác fölszabadítására szolgáló offenzívát. Ez azonban sokkal nehezebb és véresebb volt. mint kezdetben, képzelték.

Augusztus 17-én a 32. ezred 3. zászlóalja erős ágyúútztól támogatva, most már rendszeresen harcoló töltők katonacsapatokkal, vegyes fölkelőkkel

küzködött, sőt Csrnicénél újabb fölkelő csapatokra bukkant, melyek vad elszántsággal még a kartácsoló ágyúkra is rávetették magukat. Közelharcban, szuronnal kellett őket elűzni. Ezek a harcok az ellenségnek legalább 80 halottjába kerültek és 16 foglyot hagytak csapataink kezében. Ezekből azonban 14 volt a keresztény, világos jeléről annak, hogy a hadba kényszerített keresztények, ha módját ejthették, szívesen elfogatták magukat.

Augusztus 18-án apróbb csatározások és pihenőszünet. Augusztus 19-én újabb előnyomulás Kremenáctól Stolac felé erős ágyútűzzel. A fölmentő csapatok most már Pasics-Hánig nyomulnak.. tJab'b hegyiüteg érkezik Mosztárból, s ennek lovai megvadultak s majdnem katasztrófát okoztak. Most már 2 és fél zászlóalj küzd, de a fölkelők száma oly nagy, hogy a csapatok éjjel is kénytelenek harckészen, fegyverben helyükön aludni.

Most már Mosztárból maga Jovanovics altbn. is Pasics-Hánba érkezik s másnap, augusztus 20-án — a Stolácba Wezárt zászlóalj katasztrófájától félve — valamennyi csapatjával heves offenzívát indítat. Együtt működik az egész 3. és 4. dandár és így augusztus 21-én már 26 század és 14 ágyú törí Kremenácnál a kitűnő hegyi állásokban levő, makacs ellenséget.

A csata hajnali fél 3 órakor kezdődik. Kremenáctól nem messze Prezsevác mellett egy várrá erősített, tornyos tanya ellen a csapatok heves ostromot kezdenek. A kitűnően, halálos elszántsággal védett tanyát a vadászzászlóalj és a 32. ezred utászokkal részben feltöri, részben felgyújtja s az égő épületek közt szuronyharccal a szó szoros értelmében megsemmisíti az ellenséget. A pincékbe menekült ellenség is ott vész. de az utolsó lehetőleg lövöldöz és halálíg harcol Allah nevét üvöltve. A ki-

ostromolt tanya volt a fölkelők lőszerraktára is. A nagy égésben még két óra múlva is hallani lehetett a fölrobbanó löszerek ropogását.

A fölkelők itt legalább is 300 halottat vesztettek és hadiszerszállásukat is elvesztették. Az ellenséges halottak közt volt Hamzi Rizván stolaci bég is, aki imént még a legnagyobb lojalitásról biztosította parancsnokunkat.

Ezzel a hősies és véres jelenettel azonban a stoláci helyőrség sorsa is el volt döntve. Délután az ostromló ellenség frontját elsőnek Don Iván *Muj-sics* „vajda”, ferencendi szerzetespap ezer főre tehető szabadcsapata törte meg. Ez a szerzetesvezér már korábban, Ravnónál szervezett a török ellen egy keresztény csapatot és most az előrenyomuló fölmentő had előtt az ellenséges ostromló hadon át rést nyitott. Hasonló keresztény szabadcsapatok egyébiránt szinte kezdettől fogva küzdöttek a török uralom ellen és hozzátartoztak a kéc tartomány történetéhez. Ilyen volt ugyancsak Don Iván csapatjával egyidőben Livno környékén Fra Bona ferencendi szerzetes nagy kath. (latin) szabadcsapata is, melynek cetái (századai) katonáinknak szintén sokat segítettek. Egy ilyen ceta támogatta Blazuj mellett a mi századunkat is és estenden, pihenéskor, körbeülve valóban megragadó csatadalokat tudott énekelni. Később, háború múltán valamennyi cetát a lakosság többi részével együtt lefegyverezték.

Stoládra elsőnek a 32. magyar ezred testvéri 3. zászlóaljának 3. százada vonult be, élén Babics ezredessel. A város fejei most újra hódolván hódoltak neki. Innen a csapat estefelé bevonult a sokat szenvedett citadellába is, ahol már 25 sebesültet ápoltak. Katonáink hangosan éljeneztek és dicsérték a sokat szenvedett hősies harminckettes

bakákat. Az este valóságos diadalünnepléssel telt el.

Csak ekkor tudódott ki a beszorult helyőrség sokféle szenvedése és szorongatása. Ezek közt leginkább az ivóvíz híjáról panaszkodtak. Már már annyira voltak, hogy emiatt pusztulnak el a szörnyű hőségben, pedig már a lovak két napja nem is kaptak vizet. A vár maga egy alacsony hegyháton, a völgyszurdékban szorongó városka végén épült és meglehetősen elhanyagolt állapotban lévén, alig volt védhető. Udvarán három ciszterna is volt, de a víz hamar kifogyott belőle. A negyedik be volt falazva és csak a legnagyobb szomjúság órájában találták meg.

Amint a városbeli mohamedánok megtudták, hogy hadcsapatunk beszorult, azonnal ellene fordultak. Így Darvay Fülöp tart. hadnagynak (e későbbi országgyűlési képviselőnek) a Metkovicsba induló élelmező oszlopát már augusztus 16-án megtámadták, a félszázadot a citadellába visszaverték s az elesett 6 katonát csúful megcsonkították. Másnap már fölszólították Pachner alezredest a vár békés átadására, szabad elvonulással, ő így válaszolt: „Uram, császárom megparancsolta, hogy a várat megvédjem, — meg is fogom védeni!”

Erre a magaslatokról elkezdték a szakadatlan puskatüzelést a várra. Kifelé összeköttetést keresni lehetetlenség volt, de a várba fenyegetésekkel és ijesztgetésekkel a fölkelők mégis újabb követet küldöttek, persze hiába. A csekély élelmiszerkészlet is hamar elfogyott, s amellet a várban a becsapó golyózapor miatt alig lehetett mozogni. A helyőrség vége felé már a török őrségtől ottmaradt romlott tengerit és árpát ette. Mivel a lőszer is fogyott, a várban maradt török lőfegyvereket és a hozzávaló töltényeket használták föl,

éjjel pedig mindig teljes készenlétben aludtak. Az otthagytott török ágyúkból ötöt Bene hadnagy lassan használható állapotba is helyezett és később azokból is lötték az ellenséget.

A közeledő csapatok ágyúinak dörgését olykor hallották ugyan a várban is, de az eredmény napokig váratott magára. Augusztus 18-án, a császár és király születése napján a hadi lobogót fölhúzták a vártoronyra s az ágyúkból kétszeres erővel lötték az ellenséges harcvonalat. Ezt azonban lent a város lakossága félreértette és egy levéllel új követet küldött az erődbe. Mivel a zászlójelből a kapituláció szándékát magyarázták ki, tárgyalásra ajánlkoztak. Persze, most is hiába.

Végül már emberek és lovak egyaránt koplaltak és szomjaztak, sőt a romlott étel és poshadt víz miatt egyre több volt a beteg is. Nagy lázak, sőt delíriumok léptek föl a borzasztó hőségben. A szervonat lovaiból ugyan néhányat levágtak húsnak, de só, zsír, sőt elegendő tűzrevaló híján, ezzel sem mentek semmire.

Ugyancsak 18-án Mihálcics György őrmester (aki szlávul még a bosnyák dialektuson is tudott) arra vállalkozott, hogy a megszorult őrség utolsó, segélyt sürgető üzenetét átviszi az ellenséges csapatokon a mieinkhez. Török katonának öltözve este 9 órakor el is hagyta a citadellát és vakmerő föladatát fényesen megoldotta. A várbeliek azonban csak harmadnap kezdték észrevenni az üzenet hasznát. Mihálcics később, mint aranyéremjeles őrmester, hadnaggyá lépett elő s később a tábornoki rangig vitte föl. 1914-ben a pozsonyi honvédkerületbe volt beosztva.

Augusztus 20-án már az ivóvíz és étel utolsó maradékát osztották szét, s noha a helyőrség ereje már fogytán volt, egy kétségbeesett kitöréssel

akartak menekülni a még rosszabb végtől. Az utolsót is megkísértendő, azon éjjel minden századból 10 önkéntes lóitató csöbrökkel mászott le a Brega-folyóhoz friss vizet meríteni. Fölülről az erődből kész fegyverekkel vigyáztak rájuk. Az első forduló észrevétlen sikerült is, de a másodiknál már a házak ablakából és a magaslatokról heves fegyvertűz szakadt rájuk és visszaűzte őket. Az a kevés víz, amit hozhattak, csak egy napra lett volna még elég, de szerencsére ez már a szabadulás napja volt, augusztus 21-dike.

E napon kora hajnalban Don Mujsics „vojvoda” szabadcsapata már a maga szakállára — és éppen jókor, — hátbatámadta az ellenség záróvonalát. A támadás Stolác városka lakosságát is azonnal jobb elhatározásra hangolta. Sietve új levelet küldött be a citadellába, amelyben ellenséges magatartását a terrornal és kénytelenséggel mentegette és a várparancsnok védelmét kérte, mivel ellenkező esetben kénytelenek lesznek házukat és vagyonukat otthagyni, hazájukat is elhagyni. Pachner alezredes erre a levélre nem válaszolt, de az egész helyőrség föllélekzett, mert megértette belőle, hogy a fölszabadulás órája már ütött.

Valóban, Don Mujsics vajda csapata már d. e. 10 órakor érintkezést kapott a várral. Levelével csaknem egyszerre érkezett meg Muharem bej stoláci polgármester (kaimakam) új levele, melyben a maga és mohamedán hitsorsosai megmentését kéri a városba özönlő fölbomlott fegyveres csőcselék bosszújától. A helyőrség azonban a nagy bizonytalanságban még nem mozdulhatott. A várparancsnok egyelőre azt ajánlotta a kaimakamnak, hogy a fölkelőkkel tárgyaljon és bírja rá őket a békes elvonulásra. Viszont Don Mujsics vajdát a közeledő dandár-tábornokhoz igazította. Mind a két-

ten jó sikerrel így is cselekedtek. A fölmentő had előcsapatai a stoláci mezőn d. u. 4 óra felé jelentek meg és a vár meg volt mentve.

Az ostrom öt napja alatt a helyőrségből csak 4 katona esett el és 20 sebesült meg, köztük Bene hadnagy, a derék ágyúmentő.

Az egész stoláci „epizód” augusztus 13-tól 21-ig, az eltűnteket mindig beleszámítva 100 halottba és 94 sebesültbe került. A fölkelők vesztesége, mint rendesen, most is ismeretlen maradt, de fanatikus hősiességét, vakmerőségét és kitarását tekintve, az 1000 körül járhatott.

Trebinje és Klobuk

A sok reménnyel kezdett stoláci fölkelővállalat rossz vége Hercegovinában a fölkelés tüzét jóformán lehűtötte. Hozzájárult ehhez, hogy Szarajevó bevételének rémhíre is éppen ezekben a napokban terjedt el a nép közt. Aki tehát csak tehetett, menekült a táborukból; kivált az úgyszólván kényszerített kereszténység. Maga Hercegovina teljes megszállása is gyorsabb ütemben volt folytatható, mivel az újon mozgósított II. hadseregből Dalmácián át lassankint jelentékeny segédcsapatok érkeztek.

Jovanovics altábornagy egyébiránt a megszállást a megkezdett gyorsasággal folytatta, s lehetőleg nem engedett időt újabb fölkelőcsapatok szervezkedésének. Ennek eredménye volt, hogy a veszedelmes Nevesinje és kis erődje 30 darab régi, elöltöltő ágyúval már augusztus 29-én, szinte puskalövés nélkül csapataink kezébe esett, másrészt Dalmácia felől is megindulhatott az új segédcsapatok bevonulása.

A déli invázió célja a vad, karsztos hegyvidék-örizte *Trebinje* volt, ahol Szulejmán basa török tábornok mintegy 2000 sorkatonával időzött. Itt a mozlím fölkelőkhöz a *szerbek* is csatlakoztak s a lojális Szulejmánt, aki a fölkelést és hasztalan vérontást keményen ellenezte, úgy szorongatták, hogy a basa maga kérte csapataink gyors bevonulását.

Raguzában B. Rodidh tbsznagy rendelkezésére erre a 72. Dormus gy.-ezredhez jelentékeny csapatokat vontak össze, de ez az oszlop Nagy vezérőrnagy parancsa alatt a 74. ezreddel csak szeptember 7-én indulhatott el Raguzából és, igen sok nehézséggel, de csekély áldozattal jutott *Trebinje* birtokába, ahonnan Szulejman basa dandára békésen, minden katonai tisztességgel, de 30 ágyú hátrahagyásával vonult ki a tenderre és onnan hajókon föllebb.

Ezt nyomban követte a tartomány legdélibb pontján, vad és kuszáit hegyvidéken, szorosan a montenegrói határon fekvő *Klobuk* oród elleni fölvonulás., amit a szomszédos *Bilek* és *Gactekó* könnyebb megszállása előzött meg.

Ez a csapatmozgalom azonban *Trebinje* és *Bilek* közt a *ravnicei*hez hasonló véres megrohanást idézett elő. A vad vidéken megbújt fölkelők *Gorico* mellett, szokott csel fogásukkal szeptember 15-én a 74. ezred 4. századát hátbatámadták és csaknem a felét lemészárolták. Ennek a vérengzésnek a 12 eltűnt katona és hadnagyuk beleértésével 65 halottja volt, közte maga a százados is. *Goriccu* neve így került *Maalai* és *Ravnice* mellé harmadiknak.

Klobuk ostromára *Jovanovics* főparancsnok szeptember 18-án jelentékeny haderővel indult el s a karsztos, szakadozott vidéken át két ütközetet is vívott odáig. Szeptember 21-én *Grancsevonál* a fölkelők nagy hadiszerraktárát is elfoglalta s egy

mecsetet majdnem színig megtöltve talált patro-
nokkal Ugyanitt igen sok, Ravnicéből, Stolacból, és
Goricából való katonai fegyvert, ruhát és más hadi-
szart is találtak. Ezeket a fölkelők az említett he-
lyeken elesett katonáinkról szerezték. Maga Klobuk
ostromát a 18. hadosztály *Nagy* tábornok vezetése
alatt szeptember 24—28-án hajtotta végre vala-
mennyi ágyújával, amihez még kimondhatatlan ve-
sződséggel nagy ostromágyúkat is kellett hozni.

Klobuk valóságos vár volt. Régi falait har-
minc év előtt egy francia katonai mérnök toldotta
meg kitűnő védművekkel. A várat a délhercego-
vinai nép képzelete babonás mondákkal vette kö-
rül és bevehetetlennek tartotta. A török időkben,
kivált a montenegrói betörések ellen tett volt ki-
tűnő szolgálatot. A mostani ostromát a vidék vad-
ságán s rossz útjain kívül a szakadatlan hideg
őszi eső és fagyos bóra is megnehezítette, amihez
a Trebinsica-folyó és a kisebb vizek rohamos ára-
dása és a megbetegedések egyre szaporodó száma
is járult. Maga a vár szépen állotta az ostromot és
viszonozta a tüzelést. A kifejtett szertelen erőfe-
szítések azonban végül, váratlan jeleneteikbe ful-
ladtak.

Szeptember 26-án éjjel a kémek hírül hozták,
hogy a várnak Montenegró felé eső falain embere-
ket láttak kötőülően leereszkedni. Másnap, 27-én a
Várból fegyverszünetet és szabad elvonulást kértek,
de Jovanovicis tábornok csak a kegyelemre való át-
adást volt hajlandó elfogadni és újra lövette a vá-
rat. Estefelé egy félszázadot előre rendelt, hogy a
szökéseknek útját állja. Ezt ,azonban öldöklő sor-
tűz fogadta s a félszázadnak mind a két tisztje el-
esett. Ezután a várbeliek megint alkudni akartak,
de úgy látszik, ezúttal is csak időnyerés végett.

Szeptember 28-án a vár már nem viszonozta a
tüzet s egy nagyobb kémcsapat élén Stacsics szá-

zados elsőnek lépett át az elhagyott falakon. A vár már tökéletesen üres volt és Nagy tábornok nyomban meg is szállotta. Nagy ágyúramboláson kívül 15 friss sírt, 15 sebesültöt 2 (kettő!) hegyi-ágyút, sok fegyvert és lőszert találtak benne. A környék népe szerint egész helyőrsége nem lehetett több hetven főnél.

A nagyszerű erő kifejtésnek a hadászati okát megmagyarázna az a babonás félelem, ami a déli Hercegovina népét a „bevehetetlen” Klobuk eles-tének hírére elfogta, úgyhogy a vár bevétele — leszámítva apró lövésváltásokat — a hercegovinál fölkelésnek végét is jelentette.

Maga Klobuk ostroma különben az ostromló seregnek csak 4 elesett tisztjébe és 6 katonájába került. Sebesült csak 3 volt.

Szeptember 30-án Jovanovics tábornok már Trebinjében voltak csapataival. Mivel pedig Klobuk várának az új állapotban már semmi stratégiai értéke nem volt, a rendkívül szilárdan épült régi kő-várat utászainkkal le is romboltatta. Katonáink csodálták az építés szilárdságát és szertelen sok robbantó anyagot használtak el a vár elpusztítása alkalmával.

Pár nap múlva, október 3-án Szarajevóból már az új II. hadsereg 7. gy. dandárját indították útnak Hercegovina felé és ez az oszlop október 6-én Konjicánál szállott meg. Ugyancsak a Mosztárból indított csapat *október 9-én* érkezett ide s így ez a nap volt Hercegovina megszállásának formaszerint is utolsó napja.

Esőben, sárban

Micsoda dicsőséges arany-ködbe burkolva jelenik meg a háború képe az ifjak képzeletében! Sokszor még a meglett férfiak gondolatában is ... Hősiesen előrevágató huszárok, lengő zászlók, harsány trombitaszó, csillogó fegyverek, ágyúdörgés, lelkesítő indulók, előre... előre!

Az ám!

Teljes egy hónapig „keményítettek” bennünket a Száva mellékén, júliusi forráságban az elkövetkezendő megpróbáltatásokra.

Július 30-án, amikor megérkeztünk Bród alá, hirtelen nagy parádét csaptak velünk. Az egész ezred előtt ünnepélyesen felolvasták B. Philippovics József tábornagy főparancsnok hadparancsát, mely többek közt a legnagyobb fáradságokat és megpróbáltatásokat jövendölte. És arról biztosított bennünket, hogy a Doppelaar (kétfejű sas) szárnyai alatt nagy-szerű dolgokat fogunk művelni. Magyarország államiságának azonban sehol, semmi nyoma nem volt.

A tisztekhez intézett kiáltványban méltányosság volt ugyan kilátásba helyezve, de a főparancsnok mindjárt azután az evangéliummal némi számbeli ellenkezésben levő következő záradékot tette hozzá:

„Akarom azt is, tudja mindenki, hogy egy kenyérrel nem tudok 7000 embert megvendégetni és a vizet sem tudom borrá átváltoztatni.”

Mindjárt akkor éjjel azt mondtuk, hála Istennek, hogy nem tudja! Mert mi lett volna belőlünk, ha borrá változtatta volna azt az óriási felhőszakadást, amely még azon az éjjelen a nyakunkba zuhant és mindazt a többit is, ami július 31-től egészen augusztus 12-ig, napról-napra kétségbeejtő pontossággal ismétlődött.

Egyébiránt pedig a hadsereg borszállítói csaknem megcsinálták azt a csodát, amit a generalisszimusz nem tudott. Annyit mindenesetre, hogy a hirtelen összevásárolt silány fehér borokat, amire azok Bródig eljutottak, vörös borrá változtatták át. Persze fuchsinnal, ami akkor még egészen új „eljárési mód” volt és alighanem okozója is a gyorsan mutatkozó vérhasnak. Jómagam a nekem járó vörös bort, noha sokszor agyonfáradva kaptam, meg nem tudtam inni, hanem odaadtam valami jógyomrú legénynek a magam részét is. Ez azután kiöntötte.

Bródtól kezdve pedig Szarajevóig *bivouac*

volt, vagyis szabad táborzás. Teljes három héttig a szabad ég alatt aludtunk, hol gyöpön, hol réten, hol szántáson, hol köveken, hol sziklákon, már ahogy jött. Ami nem lett volna még olyan nagy baj, ha az eső el nem rontotta volna mindig rövid nyugalmunkat is. Ha pedig csillagos volt az ég, akkor az augusztusi jéghideg harmat dermesztette meg a lábunkat ott, ahol már a köpenyeg nem fődte. Ez pedig nagyon fájdalmas szaggatással járt, úgyhogy hajnali fél 3 órán túl már szó sem lehetett az alvásról, (íme, ez tehát az a szelíd és édes gyöngyharmat, amiről annyit hallottunk annakelőtte!)

Már a második napon a fejünk búbjáig sárosak voltunk és ami vasat cipeltünk magunkkal, azt már kikezdte a rozsdá. Csoda, hogy még a zsebóráim tartott legtovább. Cipőn, csizmán ki-bejárt a habarcs. A megázott ruha még egyszer olyan nehéz volt, mint száraz időben és a megereszkedett dobok úgy szóltak, mint a repedt fazék. Utálat volt rájuk lépkedni.

De volt is láttatja azután. Jól edzett dandárunkból már az első napi menetben 260 ember tört le betegnek.

Nehéz lesz elhinni, ha azt mondom, hogy minden nyomorúságok közt a legeslegnagyobb, semmi által meg nem közelített nyomorúsága a hadviselésnek a *nedvesség*. Az ember szárazföldi lény és így őstermészetével ellen-

kezik, hogy hullővé alakuljon át. Már pedig ez volt az első feladat.

Az első napon néptelen földön, reggel 5 órától esti 6-ig „mentünk”. Sárban és pocsékban mentünk. Útközben kétszer szakadt ránk új zápor és estefelé éhesen, szomjasan, sárosán vonultunk be Dervent előtt a hánluzsanei rögtönzött táborba.

És micsoda táborhely! Szép gyöpös fensík, amelyen a csöndben hulló esővíz megállott. A pocsékból csak a fűszálak hegye nézett ki. Balszerencse dolga volt, hogy századunknak olyan hely jutott, ahol bokáig ért a víz. Itt a káromkodás sem ért már semmit, mivel Allah volt az úr és ő nem volt jó szívvel hozzánk.

Alul víz, felül víz. Az eső is zuhogott egész éjjel. Szép, egyenletes, hideg és ködös eső.

A csapatok főzni akartak, de tűzifa persze nem volt. Külön osztagokat kellett fáért küldeni. Egy-két helyen mégis tüzet gerjesztettek, de ez is inkább füst volt, mint tűz. Főzésről szó sem lehetett és a train is belerekedt valahol a sárba. Dante telhetetlen lelkei kínlódtak csak így a pokol harmadik járásában.

A legények java azon az éjjelen nem is aludt, óriási máglyát hordtak össze az erdőből és azt a „bornyúkon” körülülték. Baghy Mihály, a gyalogos mesélt nekik egész éjjel szörnyűséges meséket. Hajnal felé magam is jóízűen hallgattam és most is az emlékemben van az a

száz és száz, tűztől megvilágított alak, aki nagy csendben figyelt a mesére.

Közben a levágott marhák belső részeiről lefejtett hájdarabokat, vagyis a marhafagygyút pirították, mint a szalonnát szokás kenyérré csöpögtetve. Szerb és sváb legény is volt köztük elég, de úgy tapasztaltam, hogy a legények, ha valamit a maguk eszéből csináltak, mindig a magyar vezetett; a többi öntudatlanul igazodott hozzá. Hát persze, később a verekedésnél is így volt.

Augusztus 3-án hajnali 3 órakor megint riadó. A századot még mindig szakadó esőben kirendelték a sárban cammogó trainhez.

Ennél a napnál borzasztóbbat később sem sokat éltem meg. Dervent és Kotorsko közt az út agyagos. Itt-ott kapaszkodó is van rajta; sáros ér vág keresztül. Ezen az úton hajtották végig ostorral, löccsel, szuronyvéggel az óriási súlyú társzekereket és azt a tömérdek gebéskocsit, mely a lisztet, árpakását, kenyeret, rizst, sót, bort és más mindenfélét hozta a hadtest után. Ez volt az úgynevezett *nagy train*, mely megkésett a sárban; sietni kellett neki.

Itt már nem is próbálom meg a nyomorúság rajzolgatását. Csak úgy jelezgetem, ahogy a modern festők mázolnak, nagy piszokfoltokkal.

Jobbra-balra kidőlt lovak és marhák, fölfordult kocsik. Szakramentírozó tisztek és zo-

kogó parasztkocsisok. Továbbá kirepedt liszteszsákok. Olyik helyen a sáros úton valóságosan tészták dagasztott a lábunk, mivel a liszt oda folyt ki. Összetört hordók. Erős bor- és rum-szag. Berúgott kocsisok. Ostornyéllal félig agyonvert lovak. Égbekiáltó istenkáromlás: magyarul, szerbül, tótul, németül, csehül, lengyelül, oláhul, ruténül, olaszul. És amellet megmegújuló eső.

Olykor a kocsikat 10—20 katona tolt ki a kátyúból; sáros volt valamennyi nyakig. De hát, előre, előre, előre, mivel már Dobojon túl ma hangos lövöldözés volt!

Évésről megint nem lehetett szó, pedig húsunk lett volna. Délután azonban mégis meghúzódott a század egy hegyoldalra. Hamar tüzet raktunk és a melák sváb szakácsok odaállították a háti üstöket.

A víz már forni kezdett, amikor egyszerre csak vágatva jön egy huszár és zárt parancsot ad a századosnak. Ez föltépi a levelet és menten elordítja magát:

— Auf! Alarm!

A trombitás (Ulovicsin-nak hívták, most is tudom) belefúj a trombitába, mink az üstöket fölrugdossuk és öt perc múlva ott állott a század harcra készen, de — hús nélkül.

Valaki észrevette elől, hogy két oldalon, a nagy kukoricásokban felkelők rejtőznek. Azokat kellett kikutatni. Persze, nem találtuk meg

őket abban az óriási kukorica-rengetegben. De legalább elverhettük az éhünket tejes nyers-kukoricával, azonfelül pedig az érettjéből jól megrakta mindenki a kenyeres tarisznyáját.

Vége este lett.

Leborult a szürke, nedves és reménytelen éjszaka. Megint esett. A mérföldhosszú train fölött megszólalt a lefúvó trombita is: trittara-trattara-truttaraa!

A szanaszét heverő döglött lovakat, kocsi-roncsokat, kovászt, hordódongákat és a sáros kocsisnépet benyelte a homály.

Mink is tovább indultunk, de a menetoszlopot olykor akadályok tartóztatták föl. A holtrafáradt katonának pedig legnagyobb ellenése az ilyen ácsorgás. Akiből kifogyott már a szusz, ilyenkor szokott összedőlni, szó nélkül. Ezeket azután valami lisztes kocsira fektettük.

Itt láttam olyat is, amit másutt nem láttam soha. Amikor egy kicsit megakadtunk, a legények a nehéz borjú alá állították hátul a fegyvercsövet és úgy aludtak, hacsak öt percet is, állva. Volt, aki álmában elvesztette az egyensúlyt és hanyattbukott a sárba. A többi azután ezeken mulatott.

Sötét éjszaka volt, szemetelő hideg esőben (akkor már az én zsebóráim is be volt rozsdásodva), amikor oldalt balra tüzet láttunk. Ma sem tudnám megmondani, hogy történt, de úgy volt, hogy a mi századunk erre a látványra egy-

szerűen elzüllött. Az a tűzrakás úgy vonzotta az embereket, mint a mesebeli mágneshegy.

Hát én is elzüllöttem és egyszerre csak ott találtam magam a tűz mellett.

Leírhatatlan látványosság volt. Mint este a lámpafénynél a különböző színű pillék és bogarak, úgy gyülekezett össze itt egy különös hadi csőcselék. Huszárok, bakák, ulánusok, pantallós katonák, vadászok, trainkatonák, egészségügyi katonák (akkor még dögészeknek csúfolták őket), vadászok, műszaki katonák, közlegény és tiszt vegyest. Közben mindenféle nyelven beszélő paraszt-kocsisok. Egyik sem kérdezte a másiktól, hogy mit keres itt?

Meglehetősen csendes, mélabús társaság vala. A füstben is kucorogtak sokan és nagyon köhögtek. Volt olyan is, aki sírt.

A hideg nedvesség munkája volt ez, a legkegyetlenebb fizikai szenvedése, amelyen valaha keresztülestem. Most már az ötödik napja, hogy sem a vizes ruha, sem a sáros lábbeli le nem jött rólunk.

Valami leírhatatlan sóvárgás, dühös követelés érik meg az emberben ilyenkor egy kis szárazság után. De hiába! Föláll vízben; lefekszik vízben; megy vízben. Ha van kenyere, az is vizes. A fegyveréhez nyúl: vizes. Leül: vízbe ül. Egy országot akkora száraz helyért, mint a tenyerem! Nincs sehol.

Csodáltam, hogy az emberek a tűz mellett

nem veszekedtek a jobb helyért. De nem tették. A háborúban általában sokszor tapasztaltam, hogy a végszükségben levő ember nagyon szelíd állat. És nincs engedelmesebb jószág, mint a golyók előtt levő katona. Szinte szemhunyorítással lehet neki parancsolni.

Itt azonban nem parancsolt senki, csak az ember állati természete, mely megérti, hogy a tolakodás itt halálos bűn lenne. A később érkezők egyszerűen hátul állottak, de a beteg embernek azért lassan helyet szorított a többi a parázs mellett.

Sokan itt is marhafaggyút csöpögtettek a kenyerekre. Feudális nagy úr volt az, aki még otthonról való szalonnát piríthatott.

Amikor már hozzászokott a szemem a tűz fényéhez, akkor láttam csak, hogy miféle tűz az. Ilyen drága tüzelőfával még a királynak sem fűtenek. Kocsirudak, kerekek, vendégoldalak, löcsők, ülések, pokrócok égtek a tűzben. Amikor már hamvadt a tűz, a kocsisok újat hoztak az útról. Volt elég. A vaspántok és vasrudak is szépen bent maradtak a parázsban és segítettek melegíteni. A fölülről egyre hulló eső nem bírt kifogni többé a máglyán.

Egy idő múlva nekem is jutott hely a parázs mellett. Ruhámat fölnyitva, szíttam magamba az isteni száraz meleget és első dolgom volt, hogy legalább a lábbelim megszáradjon.

Hogyan történt azután a többi, azt nem

tudom; de az édes meleg elnyomott és belebuktam a tűzbe. A hátul levők nyomban kirántottak, ámbár fölrettenve, magam is azon iparkodtam. Egy kis pörkölésen kívül nem lett semmi bajom...

Hajnalodik a szürke égen ... Trombitaharsogás végesvégig a hosszú esős úton. Tábori csendőrök nyargalnak kivont karddal:

— Auf, auf! Előre, előre, azt a kukorica-kenyéren hízott mivoltodat, baka!

Ezt tudniillik a csendőr-huszárok rebegették, Kezdődött megint a káromkodás, a lópüfölés, a jajveszékelés, mint tegnap.

És következett a másik csoda. A mi elzülött századunk egyszerre csak megint parancs nélkül összetalálkozott.

Mindenki ott állott a maga helyén.

Hanem, én édes Jézusom, micsoda Falstaff-féle csapat volt már ez! Mindenki nyakig sáros volt, — bocsánat —, mint a disznó. Még a sapkák is sárosak voltak. És legalább a fele századnak a sapkáján össze volt zsugorodva az éjjeli tüztől az úgynevezett simléder. Volt azonkívül olyan is, akinek a szakállabajusza is le volt pörkölődve alaposan. Az napra el volt a század látva mulatsággal.

Augusztus 4-ike volt. Menetoszlopba fejlődtünk és az agyagos habarcsban folytattuk az utat:

— Placcs, placcs!

Hanem azért a legnagyobb nyomorúságban is fölcsillan az Istennek legszebb ajándéka, a humor ...

Doboj előtt egy megáradt agyagos érnél nagy káromkodás volt, mivel a paraszti fuvarosok kocsija sűrűn beleragadt a feneketlen sáros érbe. (Hídról szó sem volt.) Egyik helyen azonban a túlsó parton megszaladt egy kocsi és a fuvarosok nagyon nevettek neki. Hamarjában el is mondták nekünk az okát.

Egyik paraszt-kocsi belerekedt volt az érbe és a szegény kocsis nagyban vakarta a fületövét. Mi lesz most? Odaszól neki a falubeli Mózsi a másik kocsiról:

— Tegyen kend tüzes taplót a lovai fülébe, attól bizonyosan kihúzzák a kocsit.

— Az istenuccse!

A paraszt tüzet csihol, az égő taplót bele teszi a lovak fülébe, azok megvadulnak, kirántják a kocsit, de a másik oldalon el is vágatnak vele veszettül. A paraszt megint vakarja a füle tövit:

— Csak ne tettem volna. Most ehun ni, se kocsi, se ló!

A Mózsi vigasztalja:

— Nem baj az, Miska bácsi. Most megint csiholjon kend, oszt tegye a sajátmaga fülébe a tüzes taplót, szentbizonyos, hogy utoléri őket!

Az ellenség torkában

A gyalázatos train-födözetből augusztus 4-én este végre a kotorskói táborba mehettünk, agyonázva, holtra-fáradva.

Szép alkonyatunk volt. Az eső elállott és végre főzhettünk. Még neki is lehetett egy kicsit vetkeződni. Ideje volt, mert némelyikről, mikor a vizes üngét le akarta vetni, egyszerűen lehasadt róla a keshedt fehérenemű. Jó, hogy az ember bőre különb anyagból van.

A legények már nótáztak egy kicsit. Akkortájt ez a nóta járta:

Édes anyám postán küldött levelet,
Gyere haza, kedves fiam, ha lehet;
Nem mehetek, édes anyám, nem lőhet,
Holnap tíz órakor lesz az ütközet.

Ezenkívül még a magyar legénységénél a következő frissebb időmértű nóta-

Édes anyám, ha be mén Egerbe,
A kaszárnya ablakába nézzen be,
Ott lát engem komisz-baka ruhába,
Göndörhajam rövidre van levágva.

Továbbá a hazuról hozott közkeletű nóta; úgy látszik, egyévi önkéntesek szerzeménye:

Zsindelezik a kaszárnya tetejét,
Elvitték hej! a legények elejét.
Maradt itthon kettő-három nyomorult,
Rátok lányok még az ég is beborult.

Aznap különben Kosnónál volt az első ütközet. A hadtest éle törte az ellenséget Maglaj felé, hogy romba lője a perfid várost, ahol előtte való nap derék huszárainkat lemészárolták. A puskaropogás, mint valami sercegés, a táborig elhallott. Tarka Pétör, a század humoristája arrafelé bökdösött a hüvelykujjával:

— No, gyerekek, vége a koplalásnak. Sütik már a pecsenyét is a bakának, oda elől. Hallani a sercegésit.

Közben puffant is egyet-egyet, éppen ahogyan a pecsenye is szokott. Ezek az ágyúk voltak.

Lassan elsötétedett. Azonban a pléhüstökben vígan rotyogott a húsleves.

Egyszerre csak puff! — fiii! Puff—puff—puff—fiii—fiiiiiii.

A dombokról lőttek s fölöttünk füttyültek el a golyók.

A lövések az előőrsöket izgatottságba ejtették és csakhamar csinos kis esti hangverseny keletkezett.

Nyomban riadót fújtak a főőrségen.

Aki még ilyent nem próbált, annak csak azt mondom, hogy a riadóra azonnal ki kell oltani minden tábortüzet (a tűz éjjel jó célpont) és mindennek harcra készen kell állani.

Tisztek szaladoztak össze-vissza kivont karddal, mialatt a legények sebtében kihalászták a félig főtt húst az üstökből és hamar bele a pléh csaj kába! A többit felrugdosták a tűzbe és a tűzre hamar földet dobáltak a kézi-ásóval.

Közben mindenki öltözködött, szerelt, nyergeit, fogott és káromkodott a sötétben.

Öt perc múlva már az egész tábor hadi-rendbe volt állítva, még pedig teljes sötétségben. A halk parancsszókat és egy kis fegyvercsörgést kivéve, sehol semmi nesz. A lövöldözés is hamar elcsöndesedett...

Kis vártatva hallottuk, amint néhány századot a táborból elindítottak. A fegyverzörgés mondta meg, hogy a dombokra vannak igazítva.

Mi volt, hogy volt, máig sem tudom. Csak az bizonyos, hogy többet tüzet gyújtani nem volt szabad és mindenki ott pihenhetett, ahol éppen hadrendben állott. Ott is csak félig fegyverben.

Nekem egyébiránt, hála Istennek, jó helyem volt. Egész éjjel pompás puha sárban pihenhettem, de volt olyan is, akinek kövek jutottak.

A félig főtt húst pedig szétosztogattuk és jól megsózva, csöndesen el is rágtuk. Valame-

lyest hasonlatos volt ez a kérdéshez, de azért jól esett.

Hajnalra válván az idő, megjött Kaiffel dandártábornoktól az új parancs: azonnal Dobojs alá indulni és onnan föl a hegyek közé előőrsi szolgálatra holnap reggelig.

No, az éjszaka már megint nem lesz alvás!

A parancsot azonban mégis hihetetlen jókedvvel fogadták a században. Ámbár tudtuk, hogy egészen az ellenségig tolnak előre bennünket, mégis csak nagy dolog volt az, hogy most a menetoszlop és a tábor tisztátlan nyűgét levetjük és a „magunk urai” leszünk. Hogy ellenségbe is ütődhetünk, az ugyan nem rontott az örömből semmit.

*

Néhány órai menet és hegymászás után a század a Dobojs tunnant őrző hegyeken volt és innen túl „II. sz. főörs” lett a neve.

A század fele egy földött dombon maradt, a másik fele, 6—10 emberre osztva parancsot kapott, hogy vonuljon be az előőrs-vonalba az erdő alá. Ezek az úgynevezett Feldwach-ok, vagyis tábori-őrsök. Apró őrcsapatokból fűzött óriási koszorú, mely a dobojsi nagy táborat körülvette.

Akkor már tudva volt, hogy ez a kutya Dobojs veszedelmes stratégiai pontja az ellenségnek.

Egyébiránt minden őrsparancsnoknak az volt a parancsa, hogy az ellenséget meg kell ugyan közelíteni, amennyire csak lehet, de összetűzni vele nem szabad, kivéve, ha támad. De akkor is minél kevesebb lövéssel lassan vissza kell térni a főőrsre.

Az ilyenhez pedig egy kis taktikai ész is szükséges. Azért tehát az őrsök parancsnokai tisztek, tiszthelyettesek és egyévi önkéntesek voltak. Az egész dolgot pedig úgy kell érteni, hogy akkor már Dobojjal szemben ki lehetett venni a később gr. Szapáry László altábornagy hadoszlopának annyi bajt okozott tuzlai fölkelők szélső őrszemeit; de egyelőre csak megfigyelés alatt állottak. A lövöldözést a főúton előrehajszolt főoszlop és train nyugalma érdekében kellett kerülni, ameddig csak lehet. Szóval ez amolyan farkasszemnézés volt. Később pedig keserves verekedés lett belőle.

Az én 9 emberemet elővigyázatos módon válogattam össze: 3 magyarból, 3 sváb fiúból és 3 szerb legényből. A magyarok földieim voltak, akikkel gyermekkoromban együtt szedtük a szarkafészket. A svábok közt volt egy Renon nevű legény; torontáli francia-sváb. Azért válogattam így össze, mivel azt tapasztaltam, hogy az egynyelvű katonák közt mindig van valami suttogás-buttogás, de ha vegyesen vannak, valamennyi a magyarnak engedi át az elsőbbsé-

get, azonkívül pedig olyan engedelmes, mint a bárány.

Nagyobb biztonság okáért csábító ígéreteket is tettem nekik. Nevezetesen megígértem, hogy aki nem engedelmeskedik, avagy visszavonul, mielőtt én parancsolom, kivált pedig, ha a pajtását a bajban elhagyja, úgy lövöm fejbe, mint a kutyát.

— Megértette mindenki?

— Meg. Jawolh. Jeszte!

Árkon, bokron, erdön, völgyön át egy fából összetákolt füstös pajtaféléhez értünk. Valami havasi tanya lehetett. A bentlevők óriási sikoltozással fogadtak. Egy idősebb ember volt ott a feleségével, meg a fiával.

Megnyugtattam őket és csak annyit kérdezhettem meg, hogy van-e kenyerük?

— Jok, nemere! — Vagyis hogy nincsen.

A legények azonban a tűzhelyen levő vastag hamu alól kikaparásztak a szuronnal némely kukoricalisztból készült pogácsákat.

Erre az előbbi rémület ismétlődött. Egy 10 krajcáros pénzzel meg is fizettem a pogácsákat. A *komsija* (szomszéd) alázatosan levette a zsíros feztét. Akkor láttam csak, hogy a fez alól szép barna haj omlik elő, holottan a fej többi része muzulmán-módra meg volt borotválva.

Tehát keresztény az ipse mégis!

Csillapodván ilyképpen a rémület, lassan elmesélhették, hogy miért van ez így? A török nem tűrte el, hogy a városban kereszténymódra viselt hajjal járjanak, ők tehát úgy segítettek rajta, hogy a fezen kívül levő haját leborotváltatták, míg a fezen belül annál dúsabb haját viseltek. De ezt a török nem látta.

Ezt a havasi pajtát szemeltem ki kedvező állásnak és fölállítottam az örszemet. Bent pedig barátságosan vallattam a komsiját. Szerb (gör. kel.) valláson voltak. Elpanaszolták, hogy a török minden 4—5-ik évben eljött és elvitte a tehenüket, kecskéjüket. Ez volt tudniillik az adószedés.

Arra a kérdésre, hogy jártak-e erre fölkelők, megint csak azt mondták, hogy de a szemükbe megint kiült a zavaros félelem. Nem merték elárulni, mivel azoktól is féltek.

Csak később, nagy titokban súgta meg a fiatalabbik, hogy éppen félórája volt itt egy csapat *junak* (hős) és azok vitték el az enni-valót. A gazemberek!

Közben az összeköttetést kereső két ember is megjött. A főörsről feketekávét hoztak egy zsíros üstben, útközben pedig két tarisznya tejes kukoricát szedtek. Ezt valami kicsit megmelegítettük a paráznál, azután megettük és úri módon megittuk rá a feketekávét, azon zsírosan és cukor nélkül. Azóta se csodálkozom azon, amikor az öregek elmesélik, hogy a musz-

ka katonák 49-ben nyers uborkát ettek. Hiszen ha csak lett volna itt is nyers uborka!

Mire alkonyodni kezdett, a komsiják már egészen megbarátkoztak velünk. A férfi megmutatta a medvebőr alatt őrzött lószerszámot. A kengyel vasa olyan volt, amilyent nálunk már csak a múzeumban lehet látni, széles talppal. Az asszony még az ékszereivel is előhozakodott. Persze nem volt neki kínai ezüst service, de voltak 400—500 éves igazi vert ezüstboglárjai. Ma is bánom, hogy el nem hoztam közülök legalább egyet: persze pénzért.

Amikor a zsidócsillag is föltetszett az égen, őrzőjárat érkezett belülről, hogy: csak fölebb! Be a rengeteg erdőbe, egészen addig, ameddig lehet; a nagy szakadék szélére.

— Zbogom komsija!

Nagy óvatosan, előrenyújtott csáppal mentünk föfelé. A tisztásokon körülnézve, jó lövéstávolságra már ott láttuk a halvány esti visszfényben a sziklák közt a fölkelők őrszemeit.

Olykor vontatott kiáltás, Alláh neve és valami üvöltésforma hallatszott. Azt szájról-szájra adták egymásnak és felénk nézegettek. Vagyis hogy ők is meglátták a *svábat*. Mert ez volt a mi közös nevünk önáluk. Azonban nem löttek. Mink sem.

Végre elérkeztünk a nagy szakadék szélén egy kiálló szirtfokra.

— No, gyerekek, ez lesz az éjjeli szállásunk!

A legényeknek semmiképpen sem tetszett:

— De mi lesz akkor, ha hátul, az erdőből gyűnnek ki?

— Az majd az én gondom lesz!

Elhelyezkedtünk. Az őrszem egy száraz fa mellé került én pedig lehajtott vesszőkből csináltam magamnak kanapét. A Tóth Gyurka a cibiléletben pásztoember volt, az ágyat is vett magának lekaszabolt fűből. Engem is kínált, de nem vállaltam el. Félttem, hogy elalszom.

Ilyenkor pedig az embernek az előre- és hátravigyázáson kívül is sok a dolga. Az őrszemet minden órában fölváltani, a szomszéd őrsökkel megkeresni az összeköttetést, ami járőrökkel (magyarul: patrol) történik és a főőrsre is írott jelentést küldeni. Még a terepet vagy mit is oda kell rajzolgatni. Azonkívül fogadni az őrjáratokat, mivel a titkos jelszót csak a parancsnok tudja. Végül pedig minden mozgásra és neszre jól vigyázni. Baj lenne, ha az ember reggel nem találná meg a fejét; mit szólna hozzá a jó öreg kapitány?

És beállott lassan az éjjel.

A csodálatos, misztikus éjtszaka. A búfürdője ... üdítő ital az élet lakomáján, amint a nagy Shakespeare mondja. És bár alvásról ábrándozni sem lehetett, csak annál dicsősége-

sebb és szebb éjszaka, telve ismeretlenséggel, titkos rejtelmekkel s a jövőbe és múltba való tisztult lelki látással.

Az ember olyan semmi ilyenkor, olyan nagyon semmi! És úgy elveszti félelmetességét a halál gondolata is.

Hát hogyan is lehet attól félni, amikor olyan egyszerű és rövid dolog. Talán kívánatos is egy kicsit. Mert mit vétettek azok odaát a túlsó hegyoldalban nekünk és mit mink önekik? És mégis, íme! Azonkívül meg úgyis fogyatéknán van már a szusz az emberben.

A holdvilág lassan fölkel az őserdők fölött és megvilágította az előttem föltáruzó hatalmas völgyet.

Mivel eső után voltunk, könnyű köd feküdt odalent, amit a holdfény valami csodálatos opálszínnel árasztott el. Főlebb itt-ott néhány kis tűz pislákol, messze. Ezek az „ő” tüzeik voltak. Nekünk azonban nem volt szabad tüzet gyűjtanunk, mivel ez az ellenség előtt tilos dolog.

Kimondhatatlanul szép és varázslatos volt ez az éjjeli látvány, amelyben szinte levegővé oszlott el minden nehezebb gondolat. Csak éppen egy nem: a kötelesség erős tudata, mely mint egy vastag lánc fűzte oda az elmét ahhoz, ami ott túl van az erdőn. Ezer és ezer ember éjjeli nyugalma és biztossága.

És az a másik nagy valami, aminek „Musszaj” a neve.

Közben az órák csendesen pergettek. Minden órában másik alvó legényt kell felébreszteni és a fáradt őrszem helyére tenni.

Igen; de hát mennyi is az az óra?

A zsebóráim finom acélkerekei már régen berozsdásodtak, a hold járása után pedig bajos az időt kitalálni. Azonban az őrtálló katonának is joga van a maga alvási idejére.

Az emberi elme ilyenkor nagyon találékony. Íme, a cigaretta körülbelül húsz perc alatt szokott elhamvadni; még hazulról tudom. Ha tehát három cigarettát szívok el, egyiket a másikon gyújtva meg, az éppen hatvan perc. Úgy lett tehát, hogy minden harmadik cigaretta végén ment végbe a váltás.

A föl váltott legény csak rádólt a földre, mint a fadarab és mindjárt el is aludt.

Azután történnek ilyenkor egyéb dolgok is. A túlsó oldalon időnként ismétlődött az a bizonyos vonításforma üvöltés. Ez pedig az ő szóbeli közlekedésük mérföldről-mérföldre. Ez itt föl vonít a levegőbe valami hosszút. A hang átszáll a hegyen és kis vártatva már jó messzire hallik a másik vonítás. így megy ez szájról-szájra és reggelre már Tuzlában is tudják, hogy mi volt az éjszaka Dobojs alatt? Ősrégi élő telegráf.

Azután messze, igen messze, valahol egy lövés esett az éjszakában. Rá még vagy kettő. No ott egymásba akadtak valahogyan véletlenségből! De ez is elhallgat.

Az innenső peremen azonban olykor fegyvercsörgést hallani. Közben erős beszédet. Ez a kerülő járőr, őrsről-őrsre hallani közeledését. Egyszerre csak az én őrszemem is nagyot kiált;

— Halt; wer da?

— Patrouille!

— Kommandant vor!

Úgy, amint illik, két szuronyos legénnyel veszem át a parancsnoktól a jelszót. Jóképű stájer vadászfőhadnagy. Megpihen egy kicsit, tudakozódik, cigarettát cserélünk, fúj egyet és azután továbbcsörög az embereivel...

Végre érkezik a hajnal. A hold sápadt fényébe valami különös zöldes motívumok vegyülnek keletről. A szerelmesek éjjeli csillagzata gondolkozik egy darabig, hogy világítson-e még tovább is, vagy már ne világítson? — Hát abba hagyja az éjjeli szolgálatot, mivel látnivaló, hogy itt valami nagyobb úr érkezik, piros bíborpaláttal a vállán.

És erre azután az erdő is más hangon kezd beszélgetni. Cinegék pityegnek és a fekete rigó nagyokat nevet:

— Hehehehehe! Hát ti még most is itt lesitek a semmit! Eredjete, eredjete!

A fekete holló pedig, amint átkarikázik előttünk a hajnali ködök fölött, megvetőleg fordítja erre a fejét:

— Svába!

Világos már túlhan az ellenséges hegyoldal is. Hosszú fehér füstoszlopok kelnek ki a zöld cserjésből és meglátni, hogyan melengetik magukat a tűznél a turbános atyafiak. A látcső tisztán mutatja. Még a csibukjuk füstjét is látni lehet. De a puskája mindnek ott van a vállán.

Illó tisztelettel nézegetjük egymást.

Messziről pedig vékonyan idehallatszik a főörsről a tábori kürt szava:

— Bevonulni! Bevonulni!

Vége az idillnek.

Maglaj

Ez volt a nyitánya annak a nagy és véres hangversenynek, amelyet Andrásy Gyula gróf híres zenebandája Bosznia-Hercegovináiban rendezett.

Az események következőképen rohantak egymásra:

Mi a határt Bródnál az elővéddel július 29-én, a derékhaddal július 30-án léptük át, Philippovics főparancsnok főhadiszállása már másnap Dervent alatt volt.

Ez az első török város a Száva-vidéken, amelynek mohamedán urai már napokkal előbb még Bródban hódoltak és békés szándékukat a generálisszimusnak most otthon ismételték.

Közben mindennap nagy felhőszakadás zuhogott a nyakunkba. Bosznia belsejéből azonban semmiféle hírünk, mivel a Szarajevóból ki vezető egyetlen távíróhuzal el volt vágva.

A főparancsnok Derventben még kétségtelenül abban a meggyőződésben volt, hogy a be felé vezető úton csapataink, legalább egyhamar, öllentállásra nem találhatnak. Mivel pedig a had-

test mozgását az untalan ismétlődő zivatarok, a sár és a folyók kidagadása szerfölött hátráltatta (ez akkor nagyon nagy baj volt), Derventből hamarosan elindította a 7. huszárezred 5. századát előre.

Ez 144 lovas volt Paczona százados vezérése alatt, akihez még Milinkovics vezérkari századost rendelték. Milinkovics annak előtte Cetinjében tett diplomáciai szolgálatot s így a Balkánt és népeit ismerte; vagy legalább azt gondolta, hogy ismeri. Éppen azért a huszárcsapat vezetésénél az övé volt a döntő szó.

Kívüle még egy idegen tiszt, Haydt Hugó lovag vadászfőhadnagy, élelmezési biztos volt a századhoz rendelve, aki 20.000 forint készpénzt kapott bevásárlási célokra. Továbbá két szakaszpáncsnok: gróf Chorinszky Ferenc és Decleva Béla; mind a kettő főhadnagy. Az előbbi osztrák, az utóbbi magyar. A legénység jobbára Debrecen környékéről való volt. A csapattal két társzeker is ment, hússal és más egyébvel megrakva, hogy az első napokra legyen mit enni a legénységnek.

Az expedíció kétségtelenül el volt hamarodva. Mentsége lehet az, hogy ellenállásnak addig még híre sem volt, de a benyomuló hadtest élelmezését jóelőre biztosítani kellett, mivel a felázott és amúgyis nyomorult utakon a hátuljövő kocsitömegek alig mozoghattak. Valóban elképzelhetetlenül sok bajunk volt ezekkel a parasztkocsikkal és a bábeli kocsisnéppel.

A huszárok augusztus 1-én már Dobajban voltak, ami szép haladás volt. Azon éjjel né-mely lövésekkel nyugtalanították őket, de na-gyobb baj nem esett. Augusztus 2-án délelőtt Doboiban pihentek és kémszemlét tartottak, de mivel az út szabad volt, még aznap délután Maglajig lovagoltak. A legénység már akkor csóválta a fejét, dehát parancs, parancs!...

Időközben messze lent, Szarajevóban fon-tos dolgok történtek, amelyekről azonban, úgy tetszik, a főparancsnok sem tudott még sem-mit, vagy legalább nem sokat. Július 27-én a forradalom végleg úrrá lett a török hatóságok fölött s július 29-én — tehát a mi átlépésünk napján — a népkormány megalakult.

Ettől kezdve az átpártolt török zászlóaljok és a fegyveres fölkelők ezrei nagy gyorsasággal nyomultak elibénk a Boszna hosszában és a be-felé menekülő népességet fölfegyverezve vissza-hajtották Zepcséig, amely város mindjárt Mag-lajon túl fekszik. Köztük azonban meglehetősen magas hegylánc húzódik végig.

Augusztus 2-án tehát a huszárok Maglaj-ban voltak, a fölkelők pedig Zepcsében gyüle-keztek.

Emezek tudtak a huszárokról, de a huszá-rok azokról semmit.

Maglaj a Boszna jobboldalán fekszik a hegyoldalban. Lakossága majdnem kizárólag mohamedán volt. Mecsetje a legszebbek közül való volt Boszniában. Az országút azonban nem

a városon megy át, hanem a Boszna innenső, vagyis balpartján, ahol egyszerre derékszögben hajlik a víz mellé. Itt egy jókora *hán* (útszéli vendégfogadó) és még néhány más épület volt.

Ezeken túl mintegy 1000 hold sík terület, tele mindenféle kertekkel, kerítésekkel, sövényekkel stb., amint az már egy nagyobb hely mellett szokott lenni.

A hegyek csak a síkon túl, nyugatra kezdődnek és félkörben foglalják be a lapályt.

Az egész terület hasonlít egy óriási D betűhöz, amelynek hajlott része hegyekből áll, egyenes vonala pedig a Boszna vize. A közbenfoglalt félhold alakú sík földre csak egy helyen, alulról lehet bemenni és felülről belőle kimenni.

Akit ide beszorítanak, az csakugyan kutyaszorítóban van.

Én magam abban az eseményben nem vettem részt (hiszen akkor aligha irkálnám most ezeket a dolgokat), de a területet harmadnap láttam és a megbízható adatokat összevadászgattam akkor is, később is.

Még augusztus 2-án estefelé megszálltak a huszárok a *hán*-ban és az épületekben. Decleva főhadnagy egy félszakasszal előre is nyargalt és úgy egy óra járásnyira, egészen a zsepcei hegylánc alá lovagolt. Megtért azzal, hogy ellenállásnak sehol sincs nyoma.

Maglajból estefelé átjött a kaimakám (polgármester) is a kadival (járásbíró) és két zsan-

dárral a Bosznán és nagyban fogadkozott, hogy békességben lehet a csapat, úgy látszik, hogy a kaimakám ezt becsületesen állította, mivel akkor még Zsepce felől nem érkeztek meg a forradalmi csapatok Maglajba. Az odavaló nép csöndes megadással tűrte volna a katonai inváziót, ha másnap nem történt volna az, ami történt.

Mindazáltal a huszárlegények, akik a néppel érintkeztek (egyik-másik beszélni is tudott velük), este nagyon nyugtalankodtak és a tiszteknek azt mesélgették, hogy Zsepce már tele van fegyveres csapatokkal. Paczona százados erre a visszafordulást ajánlotta, Milinkovics azonban a tiszteket és legényeket is megnyugtatta, hogy nincs semmi baj, mehetnek tovább.

Ezekre a hírekre tudniillik a katonáéknál rendszeren azt mondják, hogy „vénasszony-fecse-gés”. Ilyet mondott később Medve százados is Ravnice előtt Hercegovinában, amikor a járókelők jelezték neki, hogy gyanús dolgok vannak a hegyszorosban. Szegény, meg is bánta.

Augusztus 3-án reggel a kis huszárcsapat a két társzekérrel egyenest Zsepce felé indult el, tehát a D betű felső szöglete felé, ahol a kapaszkodó kezdődik.

De már ekkor a jószándékú parasztemberek a mezőn rájuk kiabáltak, hogy ne menjenek Zsepcebe, mivel ott legalább is 3000 fegyveres várakozik rájuk. Egy szembenjövő török redif-

tiszt is megerősítette ezt a baljóslatú figyelmeztetést.

Milinkovics azonban annál is inkább iparkodott Zsepce felé, mivel onnan a katolikus pap (hiszen szegény ördögök voltak ezek a szerzetesek is!) egy hozzájuk küldött kém által sürgette az előnyomulást, azt üzenvén, hogy ha nem sietnek, a fölkelő mohamedánok a vidéket egészen föllázítják és még a keresztényeket is fegyver alá kényszerítik. Ha pedig sietnek, még elejét lehetne venni a nagyobb csoportosodásnak.

A kis huszárcsapat tehát sietett, noha a háta mögött teljes kétnapi járóföldre maradt el a nagy hadtest. Bizonyos, hogy ez istenkísértés vala.

Délelőtt 9 óra felé, útközben egy kis pihenő volt.

Ezalatt Declava főhadnagy egy félszakasz huszárral már föllovagolt a kapaszkodóra is, abban a hiszemben, hogy onnan Zsepcebe beláthat és a maga szemével tudja meg, hogy ott mi van?

Itt. egy útszéli házacskánál érték utól a husárokat a hegyoldalról az első golyók.

A zsepcei fölkelők elébük jöttek. Egy kis fölkelőcsapat oldalúton azonnal a hátrahagyott Maglaj'ba sietett és azt a magával vitt harci lobogó segítségével nyomban föl is lázította.

Ennek a vezére, mint később kiderült, bizonyos *Szulfo* nevű tekintélyes zenicai mohame-

dán volt, aki onnan mintegy 200 fölkelővel éppen akkor érkezett volt Zsepcsébe.

A szegény huszárok így tehát egyszerre két tűz közé kerültek. Előttük, a zsepcei cserjés-erdős hegyláncon az ellenség zöme, a visszavonuló úton pedig, hátuk mögött, Maglajban is az ellenség. Tíz-hússzoros ellenséges erő nyomta meg tehát őket, mégpedig jól földött állásból és magasról. A lovas az ilyen ellen mégcsak nem is harcolhat.

A maroknyi csapatot a barátságtalan köszöntésre Declava főhadnagy azonnal leszállította a lóról. A házból és lehetőleg földött állásból viszonozták a tüzet fölfelé, karabéllyal. Azonban már az első támadás is olyan erős volt, hogy a leugrálásnál három huszár maradt halva a földön. A lovak közül is voltak már sebesültek.

A legénység löni kezdett, azonban csakhamar be kellett látni, hogy az egyre közeledő ellenség itt végképen előli őket, ha késlekednek:

— Fölülni!

A huszárok heves golyózáporban ugráltak föl a lovaikra megint. Az őrmesternek azonban a lovát lelőtték és így ő maga gyalog maradt.

Rémült kiáltására az egyik huszár a nyeregéből a kezét megkapta, de mivel fölvenni már ideje nem volt, az őrmester kénytelen volt örült vágatásban rohanni a ló mellett, amíg lélegzete el nem fogyott. Ekkor azonban a keze ki-

siklott a huszár kezéből, ő maga pedig ottmaradt az úton. Hangosan kiabálni kezdett, de a minden oldalról előrohanó ellenség hamar elhallgattatta.

Handsárral vágták el a nyakát.

Ennek a visszavonulásnak a borzalmait olyan tanútól is hallottam elbeszélni, aki átélte. Még most is tudom minden részletét.

Decleva és huszárjai vágatva iparkodtak a maglaji hán felé, a főcsapathoz visszamene-külni, de már akkor az utat lőtték minden oldalról. Sőt a maglaji régi várból két ágyú is kartácsozott át a Bosznán.

Úgy látszik, hogy ezeket az ágyúkat ott dugva tartották előbb.

A visszavonulás olyan volt, mint a vessző-futás büntetése a régi hadseregben és tökéletes rendtelenségben ment végbe. A lovak megvadulva vágattak, az út két oldaláról pedig kényelmesen lőtték a tömegesen elősiető fölkelők a huszárokat.

Most már csak a szélvészgyorsaság volt az egyedüli mentség, de ez sem tarthatott sokáig.

A szerencsétlenség különben sem jár egyedül. A visszafelé vágató lovakat a maglaji hán előtt hirtelen egy torlasz tartóztatta föl. De ez még nem az ellenség torlasza volt, hanem a két, hátul ballagó társzekér, mely nem bírta a keskeny úton hirtelen megfordulni és éppen keresztben rekedt meg az úton.

A menekülő huszárok itt hirtelen megtorlódtak és ide csapkodott a golyózápor legjobban.

Védekezésről szó sem volt már többé, sőt íme már a menekülés is kétségessé lett.

Az eltorlaszolt helyről a lovashuszárok a sík felé törhettek csak le balra, mivel jobbra a Boszna folyik. Igen, de itt meg a deszkapalánkok, kerítések és sövények egész rendszere állott ellen a kertek közt.

Le kellett tehát tépni-dönteni az akadályt, de hamar, hamar! Chorinszky főhadnagy kezdte, de amint az első deszkát kitepte a palánkból, már holtan hanyatlott le.

A huszárfiúk azonban folytatták a munkát. Egy részük ott is maradt halva, vagy ami még rosszabb, sebesülve, zsákmányul az ellenségnek.

Decleva főhadnagy néhányadmagával csodaképen mégis elbirt jutni nyugat felé, a dombok alá, és mindenféle kalandok után csak másnap jelentkezett az előnyomuló gyalogsapatoknál.

Az úton a főcsapat visszavonulásának borzalmi a hán előtt kulmináltak.

Itt, ahol az út derékszögbe hajlik, nagy csapat fölkelő puskával és handsárral készen várta a menekülőket. Azonfelül éppen akkor készült egy torlasz.

A huszárok ezt látva, nekiugrattak a gyülelész népnek. Volt, aki a torlaszt is átugratta.

Többen azonban holtan buktak le a lóról. Az ellenség már 5—10 lépésről lőhette őket.

Mindazonáltal néhány török is ott hevert a földön, széthasított koponyával.

Paczona százados alól a lovát kilőtték és gyalog védekezett egy darabig. Szerencsére egy derék szakaszvezető átadta neki a maga lovát, amíg ő szerencsésen gyalog megmenekült.

Az úton szanaszét holttestek heverték és a későn érkező egyes menekülő huszárokat vad gúnykacaj között lövöldözték le a lóról az útfordulónál.

Több huszár derekasan átvágta magát pusztá kardjával s azután lóhalálában nyargalt ki a kelepcéből.

Hogy ez így lehetett, szegény Haydt lovag hadbiztos utolsó érdeme volt.

A derék élelmezési tiszt ugyanis szekereit nyomorult módon elvesztvén, zsebében a 20.000 forinttal, lovon menekült tovább.

A hán előtt éppen akkor ért a hirtelen útfordulóhoz, amikor ott egy tarfejű bosnyák kötelet húzott keresztbe az úton.

A tiszt egy óriási vágással kettőbe hasította a kötélhúzó bosnyák fejét, de a következő pillanatban már ő is a földön hevert. A lovat kilőtték alóla.

És ekkor — mint azt a háború után Magrajba Való szemtanúkkal hivatalosan is megállapították — egy rövid, de hősies küzdelem kezdődött.

Haydt lovag, kezében kivont karddal, körülnézett és legott fölismerte, hogy innen nincs többé menekvés. Bátor, de egyben nagyon eszes férfi lehetett, mivel azonnal belátta, hogy utolsó reménye csakis abban lehet, ha azonnal bemegy a nyitva levő hánba, ahol legalább a hátát fődözheti. Hadd legyen legalább drága az élete, ha már meg kell hálnia.

Kardvágások közt érte el a nyitott ajtót. Lőni nem mertek rá, nehogy egymást találják el a fölkelők.

Az ajtóban egy fölkelő támadt rá handsárral. Nyomban levágta a fölkelőt, de úgy lát-szik, a nagy lendülettől elbukott a küszöbön. Ez volt a végzete. A következő pillanatban elnyomták a földön és egy erős fölkelő rávetette magát a handsárával.

Néhány másodperc múlva gúnyos röhögés közt mutogatták az úton Haydt lovag fejét.

Akik egyébiránt ezen a hirtelen forduló szögleten átvágták magukat, jobbára mind megmenekültek. Sebesültjeiket magukkal cipelve azonban csak másnap és harmadnap juthattak el az elől érkező 7. sz. „belga királyi-ezredig, mely fölvette őket, jöllehet Kosnónál augusztus 4-én már ez is kénytelen volt verekedni a fölkelőkkel és csak nagy bajjal törhetett utat Maglajig.

Csoda egyébiránt, hogy ez az egész támadás összesen csak negyvenöt emberbe került, amely számiból a föltaalált és eltűnt halott

negyvenkettő; a többi három sebesült. De szemtanuk ennél jóval több sebesültet láttak, sőt némelyek a halottak számát is többre teszik. Nem kis bravúr volt az, hogy a huszárok nagy többsége mégis csak kivágta magát.

A halottakat a síkság bejáratánál egy üde forrás mellett temették el. Amikor mi arra mentünk, már szép friss nyírfakereszt volt a sírokon, a forrás fölött pedig egy tábla volt ezzel a fölírással:

Huszár en-Quelle.

Ebből azonnal ittunk is.

Amikor pedig éjjel, holtrafáradva a maglaji hán mellett levő táborban megszállottunk és ott valami puha, frissen ásott földön esett kényelmes alvásunk, reggelre virradván, megkérdeztem az ottvaló őrséget, hogy ez miféle, ásás?

Az altiszt így felelt:

— Itt kérem tizennégy maglaji embert végeztünk ki. Ide temettük őket.

Ez való is volt. Később egy szemtanú tiszt barátom mondta el az esetet. Az augusztus 5-i maglaji megtorló ütközet után való pihenőnapon a csapatok kellő táplálék híján portyázó őrzárakat küldtek a vidékre rekvirálni. Az 52. (pécsi) ezred Leonardo nevű főhadnagya egyik kicsike faluban sok olyan fegyvert, ruhát, miegyebet talált, ami világosan a 3-án lemészá-

rott huszárok holmija vala. Sőt több falubeli szegény ördög az elesett huszárok ruhadarabjait, sapkáját csizmáját is viselte. Lehet, hogy úgy kapták a fölkelőktől, de bizonyosan nem tudták, hogy milyen borzasztó végzet jár vele. A főhadnagy ezeket szuronyok közé fogatta és bekísértette Maglajba az ott pihenő Philippovics főparancsnok elé. A főparancsnok az aszszonyokat, gyerekeket visszakísértette a falujukba, az ottmaradt férfiakkal pedig néhány nyers szót váltott és odaszólt hadsegédének:

— Füsiliren die Kerle!

Hozzátartozóik még hallhatták a kivégzés sortüzeit.

Ezeknek a szegény ördögöknek a sírján aludtunk mink az éjszaka. Bizonyos, hogy nagyobb részüket naiv kíváncsisága segítette a mártírhalálhoz.

Különben ezeken kívül is elegenden estek áldozatul a múltékony maglaji dicsőségnek. Harmadnap, a zsepcei ütközet után a foglyok közt olyanok is voltak, akikre rábizonyosodott, hogy részük volt a maglaji huszárgyilkolásban. Ezeket (számuk ismeretlen maradt) a haditörvény szék ítéletére a zsepcei temető mellett nyomban kivégezték. Ezeken kívül, augusztus 11-én, már jóval odább, Zenicán, egy kóborgó cigánynál tábori látcsövet találtak. Kisült, hogy az a maglaji bánnál hősi halált halt Haydt főhadnagy binoklija volt. A megijedt cigány rávalótt arra a két zenicai mozlimra, akik részesek

voltak a mészárlásban és a látcsövet onnan hozták. Nyomban haditörvénszék elé és onnan szintén sortűz alá kerültek mind a hárman.

Ugyancsak a maglaji ütközet alatt a Tesanjon áthaladó oldalvéd az ottani török csendőrök (zaptieh) kaszárnyájában két huszárra bukkant. Ezek meg, lovukat vesztvén, a vad erdőségekben tévelyegtek. A lakosság megtalálta őket s ruhájukat lehúzván, a csendőröknek adta ki szegényeket. Itt egy ingben-gatyában várták a szabadulást. A derék baranyai bakák bakancsot adtak nekik és rekvirált török ruhába öltöztetve derültség közt vitték magukai haza, a táborba. Egyébiránt a hasonlóképen tévelygő Decleva főhadnagyot is az erdő mentette meg a biztos haláltól, ő is ott találkozott az oldalvéd csapataival. Érdekes, hogy egy megsebesült huszárló is visszavánszorgott csapatainkhoz.

A maglaji szerencsétlenséget ugyanis három kemény ütközeti nap követte felhőszakadásokkal váltakozó pokoli hőséggel. Az előrenyomuló főoszlop augusztus 4-én Kosnótól Maglaj alá szakadatlan ütközetek közt törte az utat. Másnap, augusztus 5-én ágyúharc után a csapatok a többezer fölkelő védte Maglaj városát és várát rohammal foglalták el. Lakossága a fölkelőkkel együtt elmenekült. Az előrenyomulás alatt azonban az 52. baranyai ezred 3. zászlóalja egy túlságosan, vakmerő fölkelő-csapatot a Boszna mellett a lisnicai útszorosban

körülfogott és résziben lemészárolta, részben a megáradt Bosznába kergette, amibe belefűttek. Az út tele volt lelőtt lovakkal és holttestekkel és ezeket is mind a Bosznába dobálták. Csak kilenc „véletlenül” elfogott fölkelő élte túl a bosszúvételt, melyet a magyar huszárokért a magyar bakák derekasan végeztek el. A baranyai bakák közül itt csak egyetlen halott volt és három sebesült.

Zsepcse, Jajce, Banjaluka

Augusztus 6-a pihenőnap volt a két ütközet után, de augusztus 7-én már az egész nap tartó zsepcsei ütközet végezte el azt, amit a szegény, maroknyi huszárság augusztus 3-án nem bírt, t. i. Zsepcse megszállását. A huszárok sorsát érthetővé teszi a Zsepcsére támaszkodó fölkelőcsapatok nagy száma és hősiesség fanatizmusa, valamint a harctérnek csapatainkra nézve fölötte kedvezőtlen volta. Ebben az ütközetben összesen 5500 főnyi kombattáns katonánk harcolt mintegy 8000 fölkelő ellen egész nap. A déli órákban a baranyai zászlóalj előtt egy egész török zászlóalj anatóliai redif adta meg magát. Számszerint 360 szépnövésű török vadászkatona 11 tiszttel. A parancsnok előadta, hogy a fölkelőkkel csak kényszerítve vonult föl s az első kedvező percet megragadta a kapitulációra. Két sebesült tisztjét a mieink a zsepcsei kórházba vitték, de ott mind a kettő meghalt. Sorsuk csapatainknál még ütközet közben is általános részvétet ébresztett.

A főoszlop egész napi harc után, sötétedő este bírt csak a néptelen Zsepcsébe és középkori váracskájába bevonulni.

A fölkelők vesztesége óriási volt. Csapataikat a vranduki kedvező útszoroson sem bírták összeszedni többé Buzovacsáig.

Így végződött a maglaji ötnapos epizód.

A zsepcei ütközettel egy napon és vele összefüggésben zajlott le a württembergi herceg Travnik felé törekvő hadosztályának makacs ütközete *Jajce* alatt. Az előrenyomuló hadosztalpot már augusztus 5-én, tehát a maglaji ütközet napján megtámadta Rogelje mellett egy erősebb fölkelő csapat s a hadosztalpot csak 12 halott árán bírt a helyzet urává lenni.

Egynapi szünet után, augusztus 7-én *Jajce* előtt azonban valóságos csatára került a sor. Mintegy 5—6000 fölkelővel, nagyon kedvezőtlen területen egész napon át s olykor kézitusaival is folyt a harc, mígnem a tó felől este felé sikerült katonáinknak benyomulni a régi híres helyre, mely a magyar századokban is annyi véres harcot látott. Ezúttal 22 halott és 173 sebesült volt az ára a városnak és régi erődjeinek. Az ellenség után azonban 342 halottat szedtek össze és temettek el vitéz katonáink.

A benyomuló hadosztalpot katonái itt az erőd kapuja előtt találoztak először a vérlázító balkáni hadi látványossággal. Két 53. ezredbeli katona levágott feje volt a kapura kitűzve.

Ennek a hadoszlopnak is volt egy héttel később egy fölötte izgalmas és véres epizódja. Amikor már a főoszlop Han-Vitéznél Philippovics fővezér hadaival egyesült, messze a háta mögött, *Banjaluka* várost és az ott hagyott csekély helyőrséget jólszervezett 4—5000 főnyi fölkelőcsapat augusztus 14-én megrohanta és elfoglalta. Részünkről csak 1900 katona védte a helyet.

Az erődbe szorult kisebb csapat és a külső segítség csak másfél napi véres küzdelemmel volt képes megszabadulni a Hasszán Csekics bég vezetése alatt álló, kétségkívül vitézül harcolt fölkelőktől 54 halott és 117 sebesült árán. A város külső részeinek nagyrésze azonban leégett az utcai harcok alatt.

Az elfogott fölkelőket nyomban hadbíró-ság elé állították, de a kivégzettek számáról hivatalos jelentés nincsen sehol.

Ütközet előtt

No, aprólékos belső összekülönbözések előfordultak sűrűn a században, de ez csak olyan kor volt, mint amikor a polgári életben tüzet kérnek egymástól az emberek.

Zsepcsénél azonban belekerültünk a háború sodrának a közepére. Innen túl már nem mentünk, hanem vittek, sodortak bennünket vezetett gyorsasággal Szarajevóig. A főparancsnok beígérte, hogy augusztus 18-án Szarajevóból kíván szerencsét a császár-királynak, hát erőltette.

Zsepcse akkor már ki volt ostromolva előttünk. Feketefödelű, szép kis bosznaparti török város volt. Az augusztus 7-i ütközet után nem maradt benne más, csak egy nyolcvanesztendős dervis, meg néhány sebesült a mieinkből. Azonfelül a rozoga török várban néhány ezer kitűnő Peabody-Martiny-puska, a török katonák akkori fegyvere, vadonatújban tárolva.

Zsepcsénél kezdődik a hosszú vranduki defilé, vagyis hegyszoros, közepén a szűkre-szorított Boszna folyóval. Ennek a torkát őriz-

tűk egy darabig-. Parancs volt, hogy csak olyan bosnyákot szabad Zsepcse felé eresztteni, aki keresztet tud magára vetni és tudja a Miatyánkot, vagyis keresztény. Ez volt az útlevél. Hamar ki is tanulták. Délután már a „komsziák” messziről hányták a keresztet magukra és levett turbánnal, imádkozva mentek el az őrszem előtt:

— Ocsenás ...

Ekkora becsületünk se volt sem azelőtt, sem azóta.

Másnap hajnalban azután megkapott bennünket a háború griff-madara. Erőltetett menetben kétnapi járóföldet kellett egy nap alatt megtenni végig a vadregényes völgyön, jobbára esőben. Reggeli 3 órától másnap reggeli 6 óráig, tehát 27 órán át egyhuzamban. Zenicán alighogy megpihentünk. Itt elvált tőlünk és szorosan a Boszna vize mellett ment Szarajevóig Tegetthoff altábornagy hadoszlopa, amelynek zöme két kitűnő magyar ezred volt. a ceglédi híres 38-as és a pécsi 52-es bakák. Ezek három erős ütközet árán bírtak csak 18-án Szarajevó alá érkezni, mink, vagyis a főoszlop csak egyen estünk át és egy nappal mégis elkéstünk. Aznap délután még Hán-Vitéznél feküdtünk, másnap délelőtt Buzovacsán.

Augusztus 15-e volt, Nagy-Boldogasszonv napja. A nyüzsgő buzovacsai táborban azt gondolom, 10.000 harcos lehetett. Különösen sok ágyú. Egész park. Az ellenséget 30.000 főre be-

csülték. Később hivatalosan 5000 főre tették a számát, ami ellen mi a rendkívül szűk területen 8500 katonát tudtunk csak másnap használni a 10.000-ból, mivel a többi oldalvédelemre kellett.

Buzovacsa szintén fekete fafödelekkel ékes török város. Az Orsije-hegység lábánál fekszik a bjelalováci defilé elején. Egy régi katolikus zárdája is van, koldus-szegény barátokkal, akik igazán mezítláb, darócban és hajadonfővel jártak. Aznap örömben reggeltől estig húzták egyetlen harangjukat.

A katonák ilyenkor „készülnek” másnapra. Nagy fegyvervizsgálások voltak, továbbá még nagyobb levélírások, haza. Az ellenségről mesés hírek jöttek az előőrsöktől. A szóbeszéd még nagyobbította.

A harctér fővonala, mint későbbben láttam, Buzovacsától Kiseljokig mintegy 20 kilométer hosszú, teszem, mint Budapesttől Szentendre.

A derekán van Hán-Bjelalovac, az ellenség legerősebb állásaival.

Jobbra az Orsiji és Zahorina erdős ormai. Erre Villecz ezredes vezetése alatt a 46. (szegedi) és a 22. gyalogezred egy része ment előre egy hegyi üteggel.

Balra a Hum-hegység zilált bércei. Erre Müller tábornok vezetése alatt vonult ki jó előre egy erős repülő-oszlop. No, ezek a szegények sem nagyon „repültek”, mivel 1000—1200 méter magas hegytömegekbe kellett behatolniuk még az éjtszaka, hogy holnap egy idő-

ben kezdjék el az operációt. A fölvonulást mindenféle erős előőrségi szolgálat biztosította.

Ezt az éjtszakát néhányadmagammal megint az előőrségen, az ellenség előtt ébren töltöttem el. Ott volt Baghy Mihály, a jeles gyalogos is, az én mesemondó földim, akiről némely dolgokat külön kell majd elmondani.

A három hadoszlop által befogott terület vad hegység volt, tele őserdőkkel, szakadékokkal, szorosokkal, vakvölgyekkel, ormokkal, cserjésekkel, patakokkal. Védelmi állásnak csoda jó; támadásnak szörnyű!

És ebben az állásban — úgy hittük — 30 ezer főnyi ellenség várakozik reánk, közte néhány zászlóalj redif, ágyúkkal.

Nem csoda, hogy Tarka Pétör, a század humoristája is elfelejtett aznap mókázni és arra kért, hogy még mielőtt felmászunk a hegyekbe, írják az édesanyjának valami szép levelet.

— Nem lehessen tudni — úgymond — milyen lesz a jövődő!

A bjelalováci ütközet

Hajnalhasadáskor — augusztus 16-a volt — fölverték az egész táborát és az én előőrsöm is futva vonult le a századhoz. Elkezdődött a nyüzsgés.

Az előőrsökön már lövéseket lehetett hallani. Mire leértünk a táborba, itt már készen volt minden.

A zászlókat hangos zenével a csapatok élére hozták. Ezernyi-ezer tisztelgő fegyver csillant meg a friss napsugárban. A völgyekben rejtelmes ködök nyújtózkodtak. Az ellenség azokban feküdt valahol mélyen.

Valami kis rumot és effélét ittunk reggelire. Kenyeret vagy kétszersültet rágtunk hozzá.

A zenekarok indulókat kezdtek játszani és a csapatok gyors lépésben vonultak ki a táborból, át Buzovacsán, be az útszorosba. Elöl a 31. vadászzászlóalj ment. Apró, fűrgé legények. Utánuk a mi csapatunk. Közbe egy üteg ágyú. Azután a 7. belga király-ezred. Pantallós (vagyis osztrák) legények, de jó katonák. Utánuk a többi csapat.

Az úton idegen sárgaréz hüvelyeket látunk elszórva. Az ellenség hullajtottá el, amint hadállásaiba futott vissza.

A legények fölkapkodták és nézegették. Ilyenekkel fognak reánk ma lövöldözni.

A vadászok raj vonalba oszlottak a cserjés dombok közt és csakhamar löni kezdettek. Eleintén szórványosan, de mindig élénkebben. A dombokról már fáradt golyók érkeztek hozzánk.

Ebben a pillanatban a mi zászlóaljunkat oldalt egy völgybe vezette az ezredes és hosszú homlokvonalat parancsolt:

— Tölteni!

A fegyverzárak kerepeltek és 5—6 lövés akaratlanul is a levegőbe szaladt az izgatottságtól.

Akkor két hegyiágyú érkezett öszvérekre rakva, darabokban. És egy mélék bosnyák. A legények újjal mutogattak rá:

— Ez fog vezetni bennünket!

— Ehun a Júdás!

Tűzben

Az oszlop csakhamar bekanyarodott egy gyalogösvényre, ahol csak egyenkint lehetett menni, Gänzemarschba'n, amint németül mondják. Jó hosszú kigyó lett a zászlóaljból. Mentünk fel a Zahorina meredekén.

Az ösvény sötét és nedves őserdőn vezetett keresztül, ahol fejsze csattogása nem hallatszott még soha. Itt-ott hatalmas bükkfaderekek dőltek az útra; látszott, éveken át ott korhadoztak. Ezeken is át kellett mászkálni. Pállott, dohos szag: rothadás, korhadás.

A kezdődő ütközet pattogása-ropogása azonközben hol hátul hallatszott, hol meg oldalt. Egészen bizonytalan volt, hogy hol fogunk *ki-lukadni*.

Úgy egy órai keserves mászás után a gyalogösvény is elveszett egy lefelé zuhogó patakban. A melák bosnyák vezető egyszerűen belement a patakba és a vízben gázolt fölfelé. A két század hosszú vonalban szépen utána. A víz majdnem térdig ért és nagyon hideg volt. Csobogtunk fölfelé benne.

Az oszlop élén menő szakasz hirtelen lőni kezdett. Tisztásra bukkant, amely tele volt ellenséggel. Másztunk, rohantunk minden keresztl és még lőhattünk mink is. Az őserdő veszett fegyvermuzsikától visszhangzott, zsongott, jajgatott.

Magas, fekete födelű havasi tanya volt a tisztáson, kis bosztánnal és szénaboglyákkal. (Törökül a konyhakertet bosztán-nak hívják. Torontálban ez a szó máig is megmaradt.) Onnan lőttek reánk, de az első megkerülő mozdulatra kitakarodtak a tisztásról, be az erdőbe.

Általában azt tapasztaltam, hogy a fölkelők csodálatosan érzékenyek voltak a megke-

rülő mozdulatokra. Ez azt mutatja, hogy jó taktikai szolgálatuk volt; szinte jobb, mint a mienk. Az egész háborúból nem tudok csak egy esetet (ez a magláji revanche volt), hogy teljesen be lehetett volna őket valahova szorítani, pedig a mi hadvezetésünk, kicsinyben és nagyban, mindig csak ebben mesterkedett.

Itt is kimásztak tehát a halálos ölelés alól és lövöldözve tűntek el az erdőben. A tisztás pedig hamar tele volt lihegő katonákkal.

Innen már le lehetett látni az útszorosra. Azontúl is egy bazaltszerű nagy hegyre, melyen hosszú sorokban virítottak a fehér turbánok és a vörös fezek.

Két hegyi ágyúnk parancsnoka azonnal fölismerte a kedvező állást. Elkiáltotta magát:

— Leszerelni, hamar leszerelni!

A tüzérek gyorsan lekapkodták az öszvérekről az ágyúrészeket és pár perc múlva már ott állott a ház fölött a két kis hegyi szörnyeteg.

A fejünk fölött lóttek. A kivetett szürke füst olykor karikát csinált a levegőben és tisztán meghallatszott, amint a gránát végigbűg a verőfényes kék levegőn:

— Vaúúúú ... puff!

Az első jóval az ellenséges hadálláson túl robbant szét; a második már egészen bevágott.

A lövedék (t. i. a golyó) robbanása szürke báránnyelűvé változott és ahol ez megjelent,

ott sebes futással menekült mindenki. Visszalóttak felénk, de a puszkagolyó nem ért annyira, ágyújuk pedig olyan magasan nem volt.

A két kis szörnyeteg azonban fölváltva röpítette a bűgő lövegeket és a tüzérfiúk szinte szeretettel ölelték keblükre az apró ágyút, amikor az a lövéstől hanyatt akart vágódni.

— Előre, előre!

A két ágyút otthagytuk a tisztáson egy félszakasz földözete alatt és a mélék bosnyák kém után most már futva rohantunk át az utolsó, ritkásabb erdődarabon.

Nem sokáig tartott. Hirtelen nagy havasi rét feküdt előttünk és amint az erdő szélére kiértünk, pompás golyózapor csattogott egyenesen reánk.

A réten túlról hosszú sor fölkelő lőtte a kibontakozó oszlopot, de bizony nagyon rosszszul. Szép füstsorokat lehetett látni. Valami uokolbeli üvöltés kísérte e sűrű lövöldözést.

— Alláh! Alláh! Pucáj svába! Alláh!

Elképedve álltunk meg az utolsó fák alatt.

Különösen kellemetlen volt, hogy a golyók fejünk fölött a fatörzseken kegyetlenül kelepeitek úgy, ahogyan nálunk nagypénteken a toronyban szokás. Igen magasan lóttek most is, mint rendszeren.

Világos, hogy itt zárt oszlopban nem lehet tovább előre menni.

A trombitászó azonnal meghozta a probléma megoldását:

— Rajvonalba.

Az erdő széle csakhamar egész hosszában megtelt harcosokkal. Erre megjött a második parancs is:

— Balszárny előre, előre!

Futólépésben, görbe vonalakban, össze-vissza futkosva rohantunk ki a sima rétre, mialatt a jobbszárnyról az ezredes tüzeléssel támogatta veszedelmes előnyomulásunkat.

Az ellenség azonban nem sokat törődött mindezzel, hanem bőven elárasztotta golyóval a rétet.

Nohát ez már egy kicsit bajos állapot volt!

Azt gondolom, a m. kir. Operában sem látni olyan érdekes balletet, amilyen most ezen a virághímes alpesi réten keletkezett. Az ellenséges golyók hosszú vonalakat húztak a gyöpön, egészen a lábunk mellett. Olyik veszedelmes közelségben léniázta meg a bájos szőnyeget.

Ilyenkor, ha az ember össze-vissza szalad és vígan ugrándozik, mint a kecske, hasznára lehet a nagy lábujjának. Két legénynek a bokáját mégis eltalálták.

A főhadnagy is fölbukott.

Akik mellette szaladtak, csak annyit mondtak:

— No, ennek is vége van!

Nagyot bámultam, amikor az egyik szénaboglya mögött megint összetalálkoztam vele.

Ott valamelyest fődve voltunk a golyózapor elől, sőt lőhattunk is egy kicsit a javában füstölő ellenséges hadállásra. Az egyik szénaboglya szerencsésen meg is gyulladt a lövésektől és nagyban szaporította a füstöt. A főhadnagy pedig nagyon lihegett és csak ennyit mondott mentségül:

— Sakrament! Már azt gondoltam, hogy meg vagyok halva, de csak egy fagyökérben buktam föl... Előre, előre!

A trombita az erdő széléről egyre biztatótt bennünket és a jobbszárnyról már most óriási robajjal lőtték előttünk az ellenséget. Még vagy 100 lépés volt hátra, amikor az ellenséges csatárlánc hirtelen megszakadt és a tüzelés onnan megszűnt:

— Hurráh, hurráhl

Végző erőfeszítéssel rohantunk az elhagyott pozícióba. Azonban az öröm korai volt. Egy nagy, völgszerű, meredek árok innenső szélén voltunk, az ellenség pedig már akkor a túlsó oldalról kezdett reánk lövöldözni.

Azonban, hála Istennek, végre megpihentünk. Most már a mi hadállásunk sem volt rosszabb, mint az övék. Kövek közt, ritka fák közt megbújhattunk és kiszuszoghattuk magunkat.

Előttünk messzebb egy kis házcsoportot lehetett látni; az Nehocsin volt.

Az erdő felől egyre harsogott a trombita:

— Tüzelni, tüzelni.

Hát lőttünk. Töltöttünk, lőttünk ... Utoljára talán már nem is töltöttünk, csak lőttünk, lőttünk, lőttünk.

És most a mi sűrű lövöldözésünk védszárnyai alatt rohant át a havasi réten a kövér ezredessel együtt az oszlop másik fele az árok szélére. Nekik már könnyebb volt odaérni.

Az ezredes egy ledőlt fatörzs mögött lapult meg és átkiabált hozzánk, hogy a töltéssel takarékoskodjunk. Tartsunk ki itt, ameddig az erdön túlról az ellenséget alattomban hátba fogják.

Neki már hírei voltak az oldalmozdulatról.

A parancsot az egyes rajok átkiabálták egymásnak és innét túl mink is, ők is illendő takarékosággal lövöldöztük egymást, ütközetközben különben kevés parancs kell; olykor semmi. A csapatokat a maguk lendülete viszi előre — ha van.

Kiostromolt csiftlik

Én kisdéd csapatommal a balszárny végére kerültem. Hozzánk vagy 100 lépésnyire egy erdei csiftlik állott, amolyan havasi majorság. Ügyet sem igen vetettünk reá.

Egyszerre csak a Vörös Gyurka hangosan elkáromkodja magát:

— Hej, azt a bugyogós apátok nevenapját! Ni-ni!

A házból erősen lövöldöztek bennünket.

Valamennyi ablaka füstölt és a golyók most már előiról is, balról is csapkodtak közibénk.

Hirtelen nagy kiabálás keletkezett. A legények dühbe gurultak.

Isten tudja különben, hogyan van az ilyenkor. Az ember talán nem is tudja mit cselekszik, de meg amit cselekszik, azt már Arisztoteles sem tudná okosabban kigondolni.

Parancs nélkül ugrált föl a helyéből vagy 15—20 legény s velem együtt gyors iramodással oldalról rohant a háznak, ahonnan lőttek.

A Vörös Gyurka már készen is tartotta kezében a szénacsóvát, amit az eresz alá azonnal be lehessen dugni.

Valamennyi kiabált és káromkodott.

Összevissza való lövöldözés keletkezett ekkor. Golyók röpdöstek mindenfelé. Átulról is lőttek közibénk. Sohasem is bírtam magamnak azután sem számot adni arról, hogy itt néhány perc alatt mi minden történt. Sem arról, hogy én mit cselekedtem és hogyan jutottam az egyik ajtóba. Sem az időt nem tudom, ameddig ennek a háznak a kiostromlása tartott. Csak arra emlékszem, hogy a ház oldalán és a födelén nagyban pattogott a golyó, amikor pedig körülnéztem, három lelőtt bosnyák feküdt tőlem vagy 5 lépésre. Nagy mahomet emberek voltak és a tüszőjükben már a század szurtos susztere javában kotorászott.

Azonközben az ajtót két legény a puska-tussal betörte. Az egyik Vörös Gyurka volt, a káplár, a másik Baghy Mihály, a gyalogos. Há-tulról két legény fölhúzott fegyverrel leste, hogy kijön-e valaki az ajtón? Különben pedig mindenkinek föl volt tűzve a szuronya.

A ház mögött megint szapora fegyver-ropogás támadt. Öt-hat bosnyák akkor ugrott le a szénapadlásról. Ezeket lőtték; de lóttek ezek is. Az egyik elnyúlt a palánk mellett a fű-ben, a többi elszaladt. De ezek közül is sebet kapott az egyik, mivel láttuk, hogy egy másik vezette. A többi közé iparkodtak a túlsó oldalra.

Ezzel ki volt ostromolva a ház.

Az utóbb elesett bosnyák valami jobb-módú ember-féle ember lehetett, vagyis olyan ember, mint nálunk a kurta nemes volt.

A mohamedán államrendben a vagyonos köznemest *bég-nek* hívják. Ez olyan, mint a mi zsentrink, de még akkorról, amikor nem hív-ták zsentrinek, hanem még hatalma volt. A ka-tonai főnemes a *szpáhi*. A jobbágnak a neve. A köznép általában *rajah*. Hát úgy néz-tük, hogy ez aga volt; talán éppen a majornak is a tulajdonosa. De ez akkor mindegy volt.

A zsebeit kikotorászták. Mindenféle volt benne, de pénz csak néhány piaszter. Szétosz-togatták azon melegiben. A bugyellárisából az írásokat kiszórták. Egyet fölvettem emlékébe. Pecsétes papiros volt, szép török írással. Ma

is megvan. Itthon egy ahhoz értő barátom meg is nézte és mosolygott:

— Ez, kérlek, csak adónyugta.

A szanaszét heverő fegyvereket a legények összedobálták és a Vörös Gyurka a házat már meg is gyújtotta volna, ha ki nem ütöm a kezéből az égő csóvát. Hát minek az!

Akkorra már a kövér ezredes is megérkezett nagy szuszogással, mivel a laposban kerülnie kellett a golyók miatt. Nagyban tudakozódott, hogy itt mi történt? Rámotogattunk az elesettekre.

— Bravó! bravó! Hát közületek esett-e valakinek baja?

Megnézegettük egymást. Más baj nem volt, csak a Gáspár gyalogos pléhcsajkját lyukasztotta át a golyó két helyen is, az Ulovincsinnek meg a pantallérjában akadt föl oldalt egy akkora golyó, mint a hüvelykujjam.

Az elesettek fegyvereiről lehetett látni, hogy az ellenség oldalnyíló katonai Snyder-fegyverekkel lőtt. De egy régi fajta kapszlis-puskát is találtunk.

Mindezt pedig az udvaron egy szép üsző nézte végig. Bután bámult reánk, úgy látszik, nem értette az egészet. Tulajdonképpen igazsága is volt, mivel az állatok közt ilyen baromi dolgok nem fordulnak elő.

A majorság szépen megtelt későn érkező katonákkal. A házat kikutatták, de nem volt benne semmi nekünk való. Kivéve az élés-

kamrát, ahonnan tejes-, aludtejes-, túrós-, sajtos- és tejfölös-bödönöket cipeltek elő. Meg egy nagy fazék mézet.

Éppen lecsatolták a legények a hátukról az edényeket, hogy amit lehet, berakjanak, amikor Tarka Pétörnek egy ötlete támadt. Neki különben mindig voltak ötletei.

Rájuk kiáltott:

— Gyerekek, ne egyetek belőle. Biz isten, meg van mérgezve!

Mindenki megállott és savanyú ábrázattal nézte a bödönöket. A gyanú egészen alaposnak látszott; hanem azért Tarka Pétör a csajkáját mégis jól megtöltötte mézzel. És szerényen megjegyezte:

— Ezt majd megpróbáljuk későbben, mérges-e?

Az akasztófárávaló éppen erre pályázott, de ami a tejet meg a többit illeti, annak már akkor oda volt a becsülete.

A bödönöket felrugdosták és egy szerb legény az üszőnek az oldalába akarta döfni a szuronyát. De annak több esze volt és odább szaladt. A kert végéből pedig már a kövér ezre, des is kiabálni kezdett.

— Elere! elere!

Valami kis bujkálással az egész csoport visszazálingózott a rajvonalba, ahol még mindig folyt a lassú, de kitartó tüzelés.

Velünk szemközt, a nagy szakadék túlsó oldalán valami szép természetes török atyafi lőtt

legjobban. Éppen reánk pályázott. Nagy fene puskája lehetett, mivel igen nagyot durrant, a golyója pedig ideát így tett:

— Klatty!

A többi csak így:

— Kletty-kletty-kletty!

Az őrmesternek nagyon gyomrában lehetett az a nagy török, aki egyébiránt is a fele testét mindig megmutatta lövés közben. Át-szólt hozzánk is:

— Egy szivart kap tőlem gyerekek, aki azt a nagy törököt meglövi!

A szivar akkor már mesébe tartozó valami volt. Sokan pályáztak is reá és csakhamar meg-elevenedett a fegyvertűz a mi szárnyunkon. Erre átulról is vígabban feleltek:

— Alláh, alláh; pucáj svába!

A nagy dráma

Azalatt odalent a derékúton és annak a túlsó oldalán, a cserjés, bozótos szakadékok közt valami nagyszerű és fölséges színjáték bontakozott ki. Mivel a szakadék szélén hevertem, tisztán láthattam oda. És láttam olyasmit, ami kevés embernek adatik világéletében.

A közvetlen alattam kifejlődött derékhad döntő csatáját láttam a fölkelők elsáncolt zömével az ovcsilukai hán közelében.

Úgy 11 óra felé lehetett, délelőtt. Alulról nem lőttek föl hozzánk. Mivel: pedig engem egy nagy kődarab fődött, öntudatlanul is egészen átengedtem magam az isteni színjátéknak. Mert az volt. Egy csata teljes panorámája, bent, magában a csatában. Szinte mintha csak páholyból néztem volna.

Az ellenség, amelyet az út derekán rendes török katonaság 2 Krupp-ágyúval támogatott, keményen ellenállott.

A vadászok csatárlánca, bár vagy 300 lépésre másztak már, nem ért semmit. A kővel elsáncolt ellenséges hadállások erősen füstöltek. Élénken tüzeltek a mi vadászaink is. Közbe a jó helyre állított hat török ágyú szintén tehetett néhány lövést, mialatt a mi ütegeinket emberfölötti erővel tolták a dombnak fölfelé a katonák, hogy lövéshez jussanak. A lovakat kegyetlenül verték, de az ágyúk alighogy haladtak a hegyvágásban.

Messze, a balszárnyon, a Hum-hegy alatt is élénk fegyverropogás dühögött, közben néhány ágyúlövessel. Ott Müller tábornok hadoszlopa ment rá az ellenségre.

Az ütközet tehát az egész vonalon kifejlődött és ez az óra a mérge. Most kellett kiteszenie, hogy a centrum képes-e megingatni egymaga a kitűnően védett ellenséges állásokat.

A fegyverropogás valami csodálatos zene volt ebben a völgy szorosban. A hang lassan el-

veszítette pattogó és ropogó jellegét. A tengersok lövés egyetlen zenévé olvadt össze. Valami kábító, részegítő harmónia ömlött el a levegőben, olyanforma, mint Wagner Richard híressé vált, félóra hosszát tartó *es-e*, az egyik operája elején. Csakhogy ez az *es* tiszta fegyverropogásból állott.

A drámai cselekmény fejlődése ehhez képest kicsinyes, szinte triviális valami.

A szegény vadászok támogatás nélkül voltak, A 7. pantallós ezred mögöttük ki volt ugyan némileg fejlődve, de a zárt, szoros terület miatt nem támogathatta a derék szürke legényeket eléggé.

Csak annyit lehetett látni, hogy a vadászok közt nagynehezen új muníciót osztanak szét, mivel készletüket jóformán ellőtték. Mi bíránk innen ugyan nekik egy kicsit segíteni, de nem lehet, mivel mi is le vagyunk kötve, legalább is egyforma számú ellenségtől. Nem bírunk mozdulni.

Ebben a pillanatban úgy tetszett, mintha az ellenség nagyon túlnyomó számban volna és hogy a kemény pont áttörése ezzel az erővel és ezen a kétségbeesett területen nem fog sikerülni.

Oh, ha csak legalább azokat a kutya ágyúkat föl lehetne már cipelni a dombra!

Hirtelen új jelenet...

A vadászszászlóalj parancsnoka mellett hosszan fölsívít a trombita:

— Vigyázz!

A hosszú vadászraj vonal hirtelen alábbhagy a lövéssel és figyel a kültre, mely tisztán kisír a fegyverropogásból

Új jel:

— Roham! Roham!

Aki ezt a kürtjelet ismeri, az tudja, hogy annak milyen a hatása.

Szinte a lélegzet is elállott bennem. Hogyan? Hát lehet ilyent merészelni! Ennek borzasztó vége lesz!... Azok a kutya ágyúk még mindig nincsenek fõnt a dombon; talán nem is lesznek soha!... Szegények!

Odalenn a vadászok tüze egészen elhallgat; csak az ellenség lövi õket veszettül.

Ám látom, amint a hosszú raj vonal elkezd tagozódni négy-négy szakasz szerint, összesen 16-nak kellene lenni; de én csak 6-ot látok. A többit elfõdi egy domb és egy darab erdõ.

A tagozódás gyönyörûen megy végbe. Bújva, mászva verõdnek össze a szakaszok. Nem esik el senki. Csak három elmaradt legénykét látok. Bizonyosan sebet kaptak ... Jól van, nagyon jól van, bravó fiúk, bravó!

Újabb kürtjei visít végig sürgetve, követelve:

— Roham! Roham! Roham!

— És íme egyszerre csak pokoli roppanások hallatszanak:

—Rrrrup! Rrrrup!

Meglátni a sortüzeknek a lángját is. Izgató, szinte kínos látvány.

Már tudom, hogy ezek a sortüzek az ellenség megrendítésére vannak szánva és azonnal következik a szuronyroham; szakaszok szerint, lépcsőzetesen.

Csakugyan:

—Hurráh, hurráh!

A szélső szakasz vad ordítással rohan föl-felé. Szuronyuk csillog a délelőtti verőfényben, mialatt a többi szakasz egymásután ereszti rá az ellenségre a golyózáport:

—Rrrrrupp! Rrrupp-rupp-rupp!

A domb túlsó oldaláról is fölhangzik a hurráh és valamennyi század trombitása örülten fújja a rohamjelet. Hatalmas füstfelhők kezdenek gomolyogni a látvány fölött.

—Jól van, fiúk, jól van ... előre ... előre! Mindjárt meglesz!

Az ember úgy érzi, mintha ő is benne volna a sorban. A lelkem legalább ott harcolt velük.

És ebben a pillanatban két nagy füstoszlop keletkezik egymásután a vadászok mögött a dombon.

—Bumm ... bumm!

Az ágyúk végre fönt vannak a tetőn és srapnelekkel kezdik löni az ellenséges hadállást. A lövedékek egymásután robbannak szét a sáncok előtt.

Ez ellen többé nincs orvosság.

Az infernális hangegyvelegbe most már örömkialtózás vegyül. Az első vadászszakasz átveti magát a kőgátaikon és a hosszú ellenséges hadállás egyszerre főlszakad. Az ellenség eszeveszette menekül felsőbb állásaiba és alulról egymásután törnek föl az új szakaszok.

Uchátius egy pillanatra elnémul, de azután újra kezdi. A lövedékek most már feljebb robbannak szét, ott, ahol az ellenség megint állást foglal.

Hátulról pedig megjelennek a pantallós ezred rajvonalai, mivel most már tért nyertek a lövésre.

És új jelenet kezdődik ...

*

Nem tudom egyébiránt, hogy volt; nagyon kihajoltam-e a földött állásból, avagy más valami, de egyszerre csak csapást érzek a jobb arcomon.

Az első gondolatom az volt, hogy golyót kaptam a fejembe. Végighúztam a tenyerem az arcomon, de nem volt rajta vér. No, hála Istennek! De az a fácska, amelyre a fejem félig rá volt támasztva, derékon szét volt forgácsolva. Csak 2—3 centiméter hiányzott a halántékomíg. Ez egyébiránt éppen annyi, mint ezer mérföld.

Két földim lövöldözött mellettem. Az egyik odaszólt:

— Megint az a kutya vastag török volt, azzal a nagy puskával. No, megállj, obesenyák!

És alapos célzással kezdtek löni. Egyszerre csak a nagy török fölegyenesedett s azután arccal hirtelen kibukott a kőrakás elé. Eltalálták; vége volt.

A szegediek jönnek

Már jól elmúlhatott dél, mert igen égetett a nap, amikor egy váratlan esemény szólt bele a küzdelembe.

Jobbról előttünk, félig az ellenség mögött hatalmas puskaropogás keletkezik. Mindenki odafigyel. És ugyanekkor ész nélkül ugrál ki az ellenség a sáncaiból.

A katonák közt hangos kiáltozás támad:

— Ezek a Villecz derék szegedi katonái. Éljen, éljen!

Valóban. Villecz ezredes pompás megkerülő hadoszlopa megérkezett a csata színhelyére és jobbról sűrű csatárláncokat vet rá az ellenségre. Magyar szó hallatszik ki belőle: Előre, előre!

Őrült futás keletkezik odaát.

Még egyszer balra nézek és a derékhadnál is látom, hogy a fölkelők nagy csoportokban, rendetlenül, futva hagyják el kitűnő állásaikat. Világos, hogy a megkerüléstől rettentek meg és mindenki siet kimenekülni a zsákból. Még egy negyedóra csak és többé nem lehetett volna.

— Előre! Futólépésben!

Azután rohantunk. Csak éppen egy emberünk marad ott megsebesülve. Át az árkon. A túlsó oldalon rendezetlen oszlopokba verődve loholunk az ellenség nyomában, hogy még egy-két golyót utána ereszhessünk a tetőről.

Erre következik egy vad portyázás az elfoglalt hegyvidéken.

A hodsza már nem pipál

A gyönyörű hegyvidéken sok apró falu volt szétszórva. Egy-egy falu néhány fekete födélű nagy ház, fából készült minaret, csillogó pléh tetővel, egyéb semmi.

Az alkonyodó napnál mesésen szép alpesi vidék. Csak az volt a baj, hogy ahány maroknyi falu utunkba esett, az mind ellenállott. Erősen lövöldöztek ránk. Úgy kellett minden falut egy kis fegyvertűzzel elfoglalni.

Ez nem volt éppen nehéz, de a kimerült katonákat végtelenül elkésérítette. A fáradt ember amúgy is hamar dühbe gurul.

A második hegyi falvacskánál a katonák már megvadultak. Lövöldözve, föltűzött szurronnyal rohantak a házak közé. Lődd, öld le, akit csak találsz!

A parancsnak már vége volt, még a rendnek is. A trombitajelek össze-vissza pöröltek a

levegőben: megállj! előre! balra! jobbra! lőjj! ne lőjj! gyülekezz! oszolj! — Senki sem hallgatott erre a keverékre, de nem is lehetett belőle eligazodni.

A katonák szabálytalan csapatokba oszolva „söpörtek” végig a vidéken, mint az Isten ostora.

Amelyik faluból lövés esett, élő ember ott nem maradt. Állat sem. Lovak, tehenek heverték lelőve a réten. A kis falu szélén emberek. Némelyiknek még ott volt a kezében a puska. Házak feltörve, bútorok kiszórva. A halál, meg a pusztulás volt itt az úr.

Az egyik nagyobb falu széléről egy sötét alak menekült az erdő felé. Valami fegyverforma volt a kezében.

— Tűz, tűz! Lődd a kutyát!

A jobb célzók lőttek, a tisztek közbekiabáltak:

— Ne lődd ... asszony!

Késő volt. Az alak fölbukott. Pedig asszony volt. Keleten az asszony is bő bugyogót visel. Nehéz megkülönböztetni messziről nappal a férfitől.

Ez nagyobb falu volt, sűrűbben is jött belőle a golyó. De hamar vége volt. A katonák minden oldalról rátörtek és elnémították.

Szörnyűséges volt átvonulni rajta. Holttestek heverték az utcán mindenfelé. Itt-ott a házak előtt is. Némelyiknek a feze alól kifor-

dúlt nagy, sűrű fekete haja. Ez keresztény. Két ház égett. Ajtók betörve, ablakdeszkák le-tépve.

Szótlánul vonultunk át. Csak a dsámi (a templom) előtt állottunk meg egy pillanatra.

A csinos mecset falán füstfoltok voltak a friss lövöldözéstől. Mellette egy tisztább épület, tárva-nyitva, üresen. Küszöbe előtt az utcára bukva egy ősz ember holtteste, hanyatt.

Hosszú fehér szakálla a mellére simult és a szeme nyitva, mereven nézett az égre. Jobb-keze még a csibukszárat tartotta, de a pipa odébb hevert és kidőlt belőle a félig égett do-hány. A balkezében azt a kurta, nagyszemű borostyánkőből való olvasót (teszpich) szorin-gatta, ami a jámbor mozlimtól még a halálban sem válik el. Turbánja félig lecsúszott a fejé-ről, amelyen két kerek lyukacsukat lehetett látni, vércsöppekkel.

A turbán zöld volt; ez tehát a hodsa, vagyis a község papja.

A főhadnagy szótlánul csóválta a fejét. Az egyik katona fásult hangon észlelte:

— Ez se pipál már többet.

Bizonyosan úgy történt a halála, hogy a kizmetben túlságosan bizakodván, békésen csibukozott a paróchia küszöbén.

Megsajnáltuk volna, de nem volt rá érke-zésünk, mivel az ötödik házból vérfagyasztó sivalkodást és deszkarecsegést lehetett hallani.

Odarohantunk. A mi katonáink éppen akkor törték fel egy nagy ház ajtaját. Hárman puskatussal zúzták. Mögöttük néhányan lövésre kész fegyverrel állottak.

Elöl a század szörnyű susztere, akit szutykos ruhájáról mindjárt meg lehetett ismerni. Ez volt a legvadabb.

Az ajtó bezuhant. Vérfagylaló asszonyi és gyermeksikoltozás hallatszott ki. Egy csomóba bújva várták a halált. A suszter már föl-emelte a puskáját, hogy közibük lőjjön.

Ebben a pillanatban a suszter oldalkost egy óriási pofont kapott. Dühösen fordította arra a fegyverét, de a főhadnaggyal állott szemben. Annak is a fölhúzott revolverével. Csak annyit szólt a suszternek:

— Te kutya! Nem volt még elég?

A suszter halálrasápadt és odábtántorgott.

De már akkor igen sötétedett. Azontúl már nem is lőttünk.

Egy csomó foglyot is hoztak jobbról. Ragyogott az arcuk a boldogságtól, amikor csak összerugdosták őket.

Finálé

Elöl megint intenzív puskaropogás. A hegyi utakból kifejlődve óriási meglepetés áll előttünk. Megint új jelenet; az utolsó ebből a nagy drámából.

A bjelalovaci hán mellett a törökök táborát Villecz magyar alföldi katonái a hegyoldalból lövik. Hegyi ágyúik is munkában vannak a minaretos Milodrázsics falvacska alatt. A mi katonáink sűrű lövésekkel segítenek hozzá. Az egész hegyoldal ropog és füstöl köröskörül.

Odalenn futó alakok, elszabadult lovak, fölfordult szekerek egymás hegyén-hátán a kúpos tábori sátrak között. Az ellenség a tábort otthagya. Elesett emberek és lovak testei jelzik a visszavonulás útját.

Lefutunk az elhagyott táborba. A tüzek még most is égnek. A sátrak üresek. Szétszórt puskák és lószerszámok hevernek a földön, valamint fakulacsok és evőcsészék. Azonfelül vagy 20—30 pléhládában tengersok sárgarézpatron. Angol gyártmány.

A leérkező magyar és osztrák katonák nagy gomolyba keveredve nézik a szétlőtt tábort és a holttesteket. Mindenki örül és az élelmesebbek holmi zsebrevágható után szaglász-
nak. Néhány bakának az a bolond ötlete támadt, hogy a patronokat bele kell dobálni a tűzbe. Legott meg is teszik és néhány másodperc múlva nagyszerű ropogással indulnak kifelé a golyók meg a rézhüvelyek a tűzből. A tiszték erre kivont karddal paskolják el a mulató legényeket a tűztől. De igazságuk van.

A derékútról is egyre-másra érkeznek az

izzadt csapatok. Jó híreket hoznak. Az ellenség fut Kiseljak és Visoko felé az egész vonalon.

Olykor néhány ágyúlövést is hallani még. Uchatius gránátokat küldöz a futó tömegek után. A Tarka Pétör csajkájából pedig javában csurog le a sarkáig a Nehocsinból hozott mérges méz. A pajtásai nagyokat nevetnek:

— No, Pétör, a sarkad öszi már a mérges mézet.

A hán felől megérkezik Kaiffel tábornok is a kíséretével. Nagyon jó kedve van és megnézi a zsákmányt.

A tiszték kérdezik tőle, hogy sok-e a veszteségünk? A hirtelenszöke derék katona nevetve szól le a lováról a kíváncsiaknak:

— Bagatell! Menjenek az urak és kérdezzék meg amazokat. A mi veszteségünkről nem is érdemes beszélni! És most, urak, folytathatjuk a megszakított menetet Kiseljakig.

Egyébiránt a katonai körökben ezt az ütközetet tartották a foglalási háború hadászatiig „legsabályosabb” ütközetének. A „legszebb” ütközet csak később következett. Szarajevó után.

A nagy próba

A bjelalováci ütközet után foglyokkal és összeszedett fegyverekkel este 10 órakor érkezhetett csak századunk Kiseljak alá, a rögtönzött táborhelyre. Tehát reggel 4 órától esti 10 óráig a legterhesebb hadiszolgálatot láttuk el!

Teljesen ki voltunk merülve. Főzésről szó sem lehetett. Betegeink is voltak. A földre vetettük magunkat és a szántáson azonnal elaludtunk. Jobban aludt az, aki a barázdák hosszában feküdt le, mint az, aki körösztben, mint például jómagam is.

Másnap, augusztus 17-én már hajnali három órakor fűtták az ébresztőt, hogy az innen 24 kilométerre eső Szarajevó alá még aznap eljuthasson a hosszú hadtest és hogy másnap a várost és várat be is vegye. Előre lehetett látni, hogy ezt a föladatot egy ily nehéz ütközeti nap után, 33 fokos forróságban, a képzelhető legjobb csapatok sem képesek teljesíteni. Dehát indulni kellett. Egy óránk volt a főzésre és más mindenre, mivel négy órakor volt az indulás. A betegeket mindenki azonnal a főőrségre vitte.

Tudni kell, hogy Kiseljakon (Kisel = savanyú) dús gazdag savanyúvízforrás fakad. A jó módú bosnyákok annakelőtte is idejöttek fürödni, nyaralni. A víz maga is híres. Akkor néhány kezdetleges szállóház volt ott. A katonai orvosok azokban ütöttek tanyát.

Valami aranygalléros orvos „rendelt”. De nagyon egyszerűen. Gyógyszer nem volt, mivel a tegnapi ütközet alatt a tábori patika valahol megrekedt. Ha sebesültet hoztak, azt nagyjában ellátták és azt mondta neki a főorvos:

— Igyék egyelőre savanyúvizet.

Aztán egy hideglelés következett:

— Igyék egyelőre savanyúvizet.

Akkor egy tifózus beteg:

— Igyék egyelőre savanyúvizet.

Az volt bőven. A víz egy márványkávából derék-vastagon bugyogott elő és egész patakban folyt lefelé.

A fődolog az indulás volt Szarajevó felé, zárt ütközetmenetben, ami fölötte terhes. A reggel azonban szép volt; egyetlen felhő sem volt az égen.

Négy óra után az egész hadosztályban harsogott az indulás jele. Nyergelés, befogás, szerelés, nyüzsgés, kiabálás, mint rendesen.

A rotyogó üstököt persze megint fel kellett rugdosni. A félig főtt húst a csajkákba tették el a katonák, hogy majd az első pihenőhelyen megesszük.

És elkezdődött a nagy, erőltetett menet,

amilyenről eddig még fogalmam sem volt, noha az utolsó napok története csupa óriási erőfeszítésekből állott.

Az út első része az enyhe reggeli levegőben még tűrhető vala. A tegnapi roppant fáradtság után is elég jól bírtuk.

Az első félórai pihenés 8 órakor volt és már nagy melegben. Az el rakott húst a katonák előszedték a csajkákból, de már egészen megromlott a melegtől. El kellett dobálni. A társzekerkből némi szalonnát és szeszt osztottak szét; de isten tudja, az is úgy megfogyott, mire ahhoz jutott, aki megegye!

Aztán tovább.

És itt kezdődik az a valami, amihez foghatót kevés ember állott ki az életben. Bár az augusztus 17-iki erőltetett menet borzasztó emléke ma is híven él az agyam velejében, mégis igazán nem tudom, képes vagyok-e csak valamelyest is megértetni azt, ami az ember belsejében akkor végbement?

Egy előrenyomuló hadtest hosszabb ütközetmenete mindenképpen igen kínos dolog. A tiszteknek szoros kötelességük a pontos, zárt rendre, nevezetesen pedig a kellő távolságok megtartására ügyelni. Az oszlop meglazulása elnyúlásokat okoz, majd ezek „behozása” végett az összezárásnál sokaknak futni kell. Ez ismét torlódást okoz, az pedig ácsorgást. Mivel tovább a tüzéség harci rend szerint való betoldása már maga is külön zavarokat szokott

okozni, ennél fogva a rendet kegyetlen szigorral szükséges tartani. Ez kénytelenség, de nagy teher a vasrendbe iktatott, mindenfélével agyonterhelt szegény katonának! Bár igaz, hogy kevesebb szigor mellett még rosszabb volna neki.

A nap égető sugarakkal pörkölt le a felhőtlen égről, az út pedig árnyéktalan. A hőmérő már délelőtt 10 órakor 33 R. fokra hágott (volt, aki megmérte) és így meg is maradt délután 4 óráig. De lehet, hogy ezen is fölül emelkedett. Nem kellőképpen edzett ember már az első két órában kidőlt volna; mi azonban mentünk ... mentünk ... mentünk.

A fővezér — úgy látszik, bátorítás okából — egy helyütt az út szélén egész kíséretével fölállott és lovon ülve, maga előtt az egész hadoszlopot elléptette. Ha ilyenkor nem is volt tisztelgés (a háború alatt a szalutálás egyáltalán elmaradt), de rendnek azért nagyon muszáj lenni.

Ott láttam Philippovics mellett akkor Hafiz basát is, Szarajevó utolsó katonai kormányzóját, aki Hadsi Lója körmei közül valamiképpen kimenekedett és eljutott Philippovics főhadiszállására. A fővezér maga mellé vette és sokat kérdezősködött tőle, de Hafiz basában volt annyi hűség a maga hazája iránt, hogy csak így felelgetett: „meglehet; valószínű; talán”. Különben lovon ült és a török

tábornokok hímes, szép egyenruhája volt rajta...

Az emberi test kimerülésének pedig gyötrelmes fokozatai vannak. Aki nem próbálta, adjon hálát az Istennek.

Kezdetben a szomjúság „vezet”. A test pótolni akarja az elhasznált vizet és a torokmirigyeket nagyon biztatja. Bizonyos égető érzés támad a torokban. Az emberek izgatottak; minden kicsiség miatt azonnal káromkodnak, de csak röviden, mivel a beszéd más-különb en nehezükre esik ...

Akkor hallgatás következik. A torok, a nyelv és a szájadlás kiszárad, a beszéd pedig kint okoz. Az arc piros, csaknem sötétpiros. Még az erősebb gondolat is gyötrelm.

Dél felé a hadoszlop egészen csöndes volt. Mintha halottak, vagy gépek masíroztak volna. Századunkban órahosszáig nem esett szó, csak a fegyverek csörögtek egyhangúlag. Akinek valami mondani valója volt, kézzel vagy karddal mutatta. A parancsolás is így ment. A nyelv kiaszva, szárazon feküdt a forró szájbán. A közbeeső csekély szünet és ivás is csak percekre enyhített. A nap engesztelhetetlen kitarással pörkölt és nagy volt a por.

Azután jelentkeztek a többi tagok, hogy ők is „vannak”. A lábak és kezek kezdenek elfásulni, mintha azok is csak kincstári jószágok volnának és hozzátartoznának a katonai föl-

szereléshez. Mozognak, de az ember később már nem is érzi őket.

Következik a vállak és a hát lassú elzsibbadása. Ez eleintén igen fájdalmas. Majd ez is nyomasztó fásultságon megy át és húzza az embert a föld felé.

Legvégül jön a fej. Az ember szédül és az öntudat egyre fogy a fejéből.

A vérben levő táplálékot az erőfeszítés már jóformán fölhasználta és az arcok vörösége is kezd eltűnedezni. Bizonyos szürkés arcszín következik.

A látás pusztá mechanikává lesz. Az ember látni lát, de nem igen érti, amit lát. Valami halálos közöny lepi meg minden létező dolog iránt. Utoljára már a parancs, a katonának ez a legnagyobb szentsége, szintén csak pusztá szószátyárkodás. Minek az a káromkodás, hí úgy sem lehet haszna!

Azt gondolom, ezután már az összerogyás és a halál, vagy legalább az ájulás következik. Azonban ezt már nem tapasztaltam, hanem csak láttam.

De micsoda látvány volt ez, oh Mars hadisten!

Az út második harmadán voltak a kobilaglávai kapaszkodók. Domblánc, amelyre serpentinút visz föl. Ez az út adott be a hadosztálynak!

A kapaszkodón való menés és a kanyargás torlódásokat okozott. Minden megállásnál

összeesett és elájult egy csomó legény. Lehet, hogy halottak is voltak közte; nem tudom.

Az összeesések egyre szaporodtak. Az elájult katonákat a lábuknál fogva kellett az útról elhúzgálni, hogy az utánuk jövő ágyúk át ne menjenek rajtuk. Ahol egy kis bokros hely akadt, ott a morális erő igen sokakat elhagyott. Az árnyékba leültek és bambán néztek maguk elé.

A tisztek nem bírtak velük. Egy százados, amint káromkodva szidta őket, egyszerre csak ájulva fordult le a lóról, őt is félrehúzták, ahol egy kis erdődarab volt, tíz-húsz katona menekült az árnyékba. Az egyik szakaszunk egészen föloszlott.

Beláttam, hogy most már valamit kell tennem nekem is. Mivel azonban erényt csináltam magamnak a kitartásból, elhatároztam, hogy a végsőkéig tartom magam.

A morális erő hihetetlen fizikai megpróbáltatások közt is megtartja az embert. De mivel észrevettem, hogy a megállásoknál engem is ájulás környékez és a szememre fekete zsibbadás kezd borulni, eltökéltem, hogy egyforma tempóban és szakadatlanul fogok menni, akármi lesz! Szakaszommal többé nem törődtem és mentem egyformán.

Idegen, német katonák közé keveredtem. Közömbösen néztek rám és sápadtak voltak. A főhadnagyuk mondani akart valamit, de az is összeesett.

Majd vadászkatonákat láttam magam körül. Ismét egy ágyú mellett kutyagoltam jó-darabig, majd megint különféle színű hajtkás csoportban.

A katonák mind hallgattak és az arcuk sápadt volt. Nem tudom, meddig ment ez így, sőt emlékszem, hogy az időt egyáltalán nem is tudtam fölbecsülni. Csak azt vettem észre, hogy alkonyodik és egy magasabb helyről a távoli Szarajevót lehet látni, amint az alkonyi napban ragyog. Hát hadd ragyogjon!

Közben elől, jó messze, rövid lövöldözést is lehetett hallani. De ez is teljesen közömbös volt. Egész lelkierőm azzal volt elfoglalva, hogy össze ne essem.

Győztem!

Már sötétedett, mikor az összekuszált, holtrafáradt és megfogyott csapatok Rakovice mellett Blazsuj előtt táborba szállottak. A hadosztály határozottan harcképtelen volt. Századomból csak valami 40 ember érkezett be a zászlóval. A zászlót letűztük a földre és elkezd-tük lerakni a szerelést.

Mindazonáltal itt is úgy van az, mint a polgári életben. A kitartás jutalma új teher, az erényé új megpróbáltatás.

Hirtelen ott terem előttünk fekete lován a generalissimus és rákiált a főhadnagyra:

— Főhadnagya úr! Szakaszával azonnal menjen föl a hegyre és az éjjelen át tartsa tá-

vol azt a bandát, mely itt az előbb lövöldözött!
Reggel bevonul!

A főhadnagy, amint az a katonaságnál szokás, ismételte a vett parancsot és kedvtelesen indította neki szakaszát a hegynek.

Keserves mászás volt az. Fölszuszogva, a holdvilágnál még kikutattuk előbb a környéket (iszonyú az, amit az ember elbír), azután pedig a gerincen elhelyeztük az előőrsöt.

Lent a tábor már nyüzsgött és a tüzek kigyulladtak. Visoko felől pedig Tegetthoff testvér-hadosztályának utolsó ágyú lövései morogtak, amint Szarajevó alatt elhelyezte csapatait a hegláncokon, ők még nem tudták, hogy a holnapi ostromnak már fuccs!

Hogy az éjszakát, ébren töltsük, tisztán lehetetlenségnek tetszett. Az ember a testét nem érezte többé és egészen egykutya volt, hogy fejjel ébredünk-e föl, vagy anélkül? De ami tőlünk függött, mégis megtettük.

Úgy alkudtunk meg, hogy éjfélig a főhadnagy marad ébren, akkor ő engem felkölt és azontúl én maradok. A többi aludjon, kivéve az óránként megújítandó őrszemeket. Hogy ez jobban lássa a környéket, egy száraz fát kerestünk neki és arra küldöttük föl.

A többiek már aludtak, amikor visszatértünk. Mintha csak halottak lettek volna. Én leültem és egy fának támaszkodva, rögtön elaludtam ...

Zeneszó ébresztett föl. Már nagyon hajnalodott. A főhadnagy ott feküdt mellettem hanyatt, kezében a kivont kard. Azon módon aludt ő is. Itt a természet parancsolt már és nem a fővezér.

Odasiettem a száraz fához. Tulajdon az a legény volt rajta, akit este felküldtünk. Egy vastag ágyon ült és a fegyverét a másik ággal együtt görcsösen átölelte, ő is aludt.

Óvatosan felköltöttem és utána a főhadnagyot is. Körülnézett és fölugrott:

— Sapperment! No minket az éjszaka levághattak volna...

Fölvertük a többieket is és letántorogtunk a táborba. Ott már nagy élet volt. Az előtte való napon az utak szélén szanaszét elmaradt katonák csoportosan szállingóztak be és mindegyik megtalálta a maga csapatját. A délelőti folyamán a kotoilaglávai kapaszkodóknál megrekedt élelmezési trón is becammogott lassan.

A tábori zene hangos indulókkal járta be a táborhelyet: „Gott erhalte...” A legfőbb hadvezér születésnapja volt! Mindenki a tűz mellett leste a rotyogó üstökét. Némelyek pörkölt kávézt zúztak ásonyélével, mások már szürcsölték is a fekete levest, addig is, amíg az ennivaló megjöhethet.

De valamennyi legény olyan fehér volt. mintha most támadt volna föl a sírból.

Azonban örvendezve újságolták:

— Ma nem megyünk Szarajevóba! Szünet van! Éljen!

A mi tüzünkig elvánszorogtunk mink is valahogy. Ott letérdeltem, hogy levetkőzzem. Amikor fel akartam kelni, nem értettem a dolgot, de nem volt többé erőm hozzá. Le kellett ülnöm. Egy jókora csésze feketekávétól bírtam csak lábraállani megint úgy félóra múlva.

Ez augusztus 18-án volt.

Ezért nem mehettünk be még aznap Szarajevóba.

Szarajevó elesik

Az esők, erőltetett menetek és ütközetek által megviselt hadtest augusztus 18-án, mint valamely fáradt óriási fenevad, ott hevert a szarajevói síkra torkolló hegyek aljában, Blazsuj körül, a völgyben. Ilyen elviselt állapotban nagyobb cselekedetre alkalmas nem volt. Csak egy huszárkülönítmény ment ki aznap a bájos, smaragd-zöld síkra, hogy Ildzsín túl a Boszna és Miljacska hídjait másnapig őrizze.

A hegyoldalakról nézve, ott feküdt előtünk az ígért földje. Terjedelmes, csodaszép síkság, amelyet köröskörül hegyek koszorúznak. A síkság túlsó keleti végén, a Debelo-Brdo hatalmas hegynyúlványai közé beékelve Szarajevó, amelynek száz minaretje ékesen csillogott a verőfényben. Közül vörhenyes citadellája baljóslatú módon füstölgött néhanéha. A látvány koronája a háttérben az 1620 méter magas Trebevics-Brdo volt.

A várban rendes török redif-zászlóaljok voltak, megfelelő ágyúkkal; a város pedig bőven meg volt szállva fölkelő csapatokkal. Hitték, hogy a természettől is kitűnően védett

helyet, legalább néhány napra, megvédelmezhetik. Ezért tehát a túlnan egyre jobban közeledő Tegetthof-hadosztály első gránát-köszönéseit hasonlóval viszonozták. De ez csak amolyan ismerkedésféle volt. Későbbi vélemény szerint a szép várost aznap este szinte kardcsapás nélkül elfoglalhattuk volna, ha egyenesen rátörünk, de az elkésett okossággal nem lehetett soha csatákat nyerni.

A távoli ágyúdörgés estefelé már egészen elhallgatott és a leggyönyörűbb nyári alkony borult rá az ígéret földjére. Majd később feljött a holdvilág is és a nagy, nyüzsgő tábor tüzei egymásután kialudtak.

Az ostrom másnapra bizonyos volt. Túlnan Visoko felől Tegetthof altábornagy parancsa alatt a 38., 46. és 52., három derék magyar ezred, valamint a 9. és 27. vadászzászlóalj helyezkedett el a várral szemben estig. Ágyúja volt bőven.

Emitt a mi oldalunkon báró Philippovics tábornagy parancsa alatt a 7., 27., 22. és 47. gyalogezred, továbbá a 6. gyalogezredből egy darab és a 31. vadászzászlóalj. Vele a hadtest tüzérsége és lovassága. Összesen 13.000 harcoló katona és 52 ágyú. Elég szép haderő, de ostromra nem sok. Kétes, sikerül-e az első rohamra!

Aki pedig *arzt* hiszi, hogy az ütközet előtt az embernek nyugtalan álmai vannak, az a szalónélet lélektanát alkalmazza a legdurvább

emberi mesterségre. Ilyenkor minden katonának az a legnagyobb gondja, hogy másnapra legyen valami ennivalója a tarisznyájában és arra az éjszakára egy kis széna a fekvőhelyén. Az elesésre és megsebesülésre való esélyek megszaporodása semmit sem számít.

Ilyenkor látszik az legjobban, hogy a fenéges emberi lélek is csak nyomorult üzleti számításokra van berendezve. Mihelyest a szenvedések passzívái elérik az életörömök aktívait, elkezdődik a halál iránt való teljes közömbösség. Ha pedig a passzíva több, mint az aktíva, a halál vagy megsebesülés eshetősége a kívánatos dolgok közé kezd tartozni. Az úgynevezett bátorság csak mellékes tényező, amelyet csak a verekedés perceiben ránt elő az ember. Addig a zsebében tarthatja.

Az éjszaka tiszta volt és csöndes. Egyetlen lövés sem esett az előretolt pozíciókban. A legszebb csillagos augusztusi eget vizsgálva nyomott el az álom.

Nyitány

Pitymallatkor hirtelen nagy trombitaharsogásra és örült zsbongásra ébredtem.

A hadoszlopok megalakítása elkezdődött. A huszárok, tüzérek, kocsisok szaporán nyergeitek és fogtak. A gyalogság sietve kapkodta föl magára a főszerelést és pár perc múlva

már észre lehetett venni, amint a nagy zűrzavarból az egyes osztályok szilárd vonalai kiválnak.

Philippovics főparancsnok sátra ott volt a közelünkben. Sokáig késett. A katonaságnál — miért, miért nem,— az volt a híre, hogy a szakállát előbb megfestette. Annyi bizonyos, hogy most is szép fekete szakállal jelent meg. Körülötte egyszerre megnépesedett a főhadiszállás.

Sátrából kilépve, azonnal lóra szállott. A mindenféle haditudósítók is ráültek apró öszvéreikre és szamaraikra. Ezek éjszaka jobbra a maguk kocsijában hevenyészett sátorernyők alatt aludtak és most nagy angol parafásisak volt a fejükön. A katonák meg nem állhatták nevetés nélkül, amikor meglátták őket.

Következett az indulás legszebb pillanata. Egy fényes foszlány a háború költészetéből, mely kivált ütközet előtt hatalmas benyomást gyakorol a katona kedélyére.,Tudni kell, hogy a táborozó haderő lobogóit a főőrségen, egymás mellé rakva őrzik. Indulás előtt azután közönségesen egy szakasz megy oda minden önálló csapatból a lobogóért.

Ez bizonyos ünnepiességgel, de gyorsan megy végbe. Az érkező lobogót a maga zászlóalja harsány generál-marssal fogadja. A kürtök megharsannak; a csapatok tisztelegnek. Kemény parancsszavak versenyeznek egymással a levegőben s rájuk egyszerre ezernyi és

ezernyi fegyver csöve csillan meg a fölkelő nap aranyos sugarában. A zenekarok is erőteljes akkordokban kezdenek játszani és az első indulóra egyszerre menetszloppá fejlődnek át az ezredek.

Mindez valami mágikus hatású, kivált kora reggel és ütközet előtt, amikor a szívek úgyszólván telve vannak a küzdelem homályos előérzetével. Az erő és hatalom megkapó megnyilvánulása, mely egyszerre megtölti a kedélyt valami megmagyarázhatatlan vággyal és bizalommal. Íme, nem vagy egyedül! Ezer és ezer férfitársad harcol veled! És mind bátor, vitéz fiú! Bizonyos, hogy győzelemmel fog ez a nap is elvégezni!

Olyik magyar katona vígan fölkiált a nagy bizalomtól: hajaha!

A kivonulás hasonlatos valamelyest a cérnagombolyag kibontásához. A gombolyag a nagy táborhely, ahonnan az egymást érő fegyveres hadoszlopok hosszú fonala nyúlik ki. Egyik a másik után, erős, szinte gyors lépésekben. Elöl a sűrű vadászfiúk, a stájer hegyek könnyűlábú szülöttei, akik mindig jódliznak, hacsak tehetik. És mesterileg lőnek. Utánuk egy hosszú, dübörgő ágyúosztály. Azután nagy oszlop gyalogság, zöme a csataszörnyetegnek. Végül mindenféle szekerek, sebesültszállító kocsik. Közben egy-egy lovascsapat a hírszolgalat gyorsítása végett.

Mindez pontosan, gyorsan szinte minden zokszó nélkül megy végbe, úgy, amint az előre megállapított csatarendben meg van írva.

Jó egy óra hosszat eltartott, amíg ez az óriási csata vonal kigombolyodott a blazsuji völgynyíláson, azután pedig át a Boszna hídján, szemmel látható gyorsasággal csúszott a hajnali ködbe félig beburkolt Szarajevó felé. Bájos, félelmes és nagyszerű látvány egyszerre. Az Istenek sokszor gyönyörködhetnek ilyenén az Olymposon! De talán az ördögök is ideleln.

Az ütközetbe menő katona egyébiránt sohasem tudja előre, hogy milyen viszonyok közé kerül; a harc szélére-e vagy a közepébe. Kaiffel tábornok középső hadoszlopába lévén osztva, meg voltunk győződve, hogy századunk egyenesen Szarajevónak megy, tehát éppen a legforróbb pontra jutunk.

A síkságra néző hatalmas Igman-hegy lábánál azonban történt valami. Philippovics tábornagyot, amint ott a felvonulást nézte és a parancsokat osztogatta, hirtelen a hegyoldalról lövöldözni kezdtek. Úgy kell lenni, hogy egy merész fölkelőcsapat ott a cserjés erdőben előre megbújt és egyenesen az ő bőrére pályázott.

A törzsben a lecsapó golyók nagy nyugtalanságot ébresztettek, noha senkinek sem esett baja. A főparancsnok pedig hangosan felkiáltott:

— No, ez már mégis csak szemtelenség! Hát oldalról nem vagyunk védve? Halt, Halt!...

Éppen a mi századunk vonult el ebben a pillanatban mellette. Megállította és felparancsolt bennünket a két hegynyúlványra, hogy kergessük el a kellemetlen szúnyogot az elefánt orrmányáról.

Két részre oszolva, futólépésben rohantunk föl a hegynek és nemsokára fuldokló lélekzettel olyan helyre értünk, ahonnan már láthattuk is a turbános és fezes atyafiakat.

Rövid, de hathatós fegyverropogás kezdődött fölfelé. Az ellenség nem állotta a tüzet sokáig és futott még feljebb az erdőbe. Lovasok is voltak köztük. Ezek megfordítva ültek be a nyeregbe és amíg az apró bosnyák lovacska erősen kocogott fölfelé, ők a hátuljáról lövöldöztek le reánk.

Úgy egy negyedóra múlva már nem esett több lövés felülről. Közülünk senkinek sem történt baja, de másnap az erdőben ugyanott lelőtt turbános fölkelőket találtunk.

Ennek az epizódnak volt még egy kis vége is. Már amikor az ellenség eltisztult, egyszerre csak oldalról hallok lövéseket s egyik golyó a másik után csap le közibénk.

— Mi ez? ... Hé, vigyázzatok!... Ne lőjjetek, marhák!

Ezt az odább álló katonák kiabálták át a túlsó hegyre. Fölmásztam egy korhadt fára és csakugyan! A túlsó dombon levő félszázad annyira belejött a buzgóságba, hogy minket is ellenségnek nézett és reánk is kezdett lövöldözni. A szó azonban a fegyverdurrogatástól nem hallatszott oda. A golyó egyre csapkodott.

Rákiáltottam a szélső katonákra:

— Hamar, hamar! A szurony végire a sapkát és mutassátok nekik jó magasan.

Némelyek jobbnak találták a hasrafekvést, de két földim mégis csak a szurony végire tűzte a kék sapkát és magasra tartotta a cserjés fölé. A tüzelés onnan átulról azonnal megszűnt; csak a kapitány hangját lehetett hallani, amint magyar, német és szerb nyelven marházza a legénységet. Mi innen átulról segítettünk neki.

A csetepáténak vége volt, de mi egyelőre nem mozdulhattunk többé a hegyoldalról. Ez a kis véletlen kiszakított bennünket a csatarendből és a hegyoldal őrzésére kényszerített. nehogy a felvonuló főoszlopot onnan ez a 600 főre becsült felkelőcsapat elszakítsa.

Aznap egyébiránt még kétszer volt vele bajunk.

Páholyból

Hogy letörtünk a főütközetből, kezdetben kellemetlenül hatott. Olyan bolond az ember, hogyha már benne van a vitézségben, vagy mi-ben, hát a legjavát kívánja. Némelyek egészen elbúsultak. Azonban ez sem tartott sokáig. Az előőrsoket felállítva, kigyülekeztünk egy szabadabb helyre és onnan, mint valami páholyból néztük azt a kolosszális, soha el nem felejt-hető látványt, aminek „Szarajevó bevétele” a neve.

Az előttünk fekvő síkon három hatalmas hadoszlop kigyózott Szarajevó felé. A fővona-lon a hadtest egész tüzérsége a régi Boszna-hídon túl. Ilidsinél vágatásba csapott át. A dübörgés mint valami földrengés rázta a földet.

Láttuk, amint tábornokunk, Kaiffel (egy vörhenyes, szerfölött jovialis, derék katona) hadsegédeivel árkon-bokron át elhagyott had-oszlophoz nyargal, a vett parancssal.

Közben a főparancsnok kísérete is előre-lovagolt és egyszerre csak Szarajevótól balra, a dombok tetőin szürke füstbokkréták virágzot-tak ki. Ez a Boszna-vonalon érkező Tegetthoff-féle hadosztály előrenyomulása volt. Ezeké lett később a vár kiostromlásából az oroszlánrész.

Kevés vártatva jobbról, a Debelo-Brdo alsó nyúlványain is megjelentek a szürke füst-bokkréták, közepükön egy-egy piros lobbanással.

Ezek már a mi ágyúink voltak. Minden lövést meg lehetett különböztetni, sőt látni lehetett azt is, amint a srapnelek Szarajevó házai fölött s a gránátok köztük szétpukkantak. Ezt a szarajevói vár falainak füstbe borulása követte. Az erőd Krupp-ágyúi viszonozták a reggeli köszöntést. Hatalmas dörgés töltötte be a reggeli üde levegőt.

A füstbokréták egyre szaporodtak és a dörgés egyre sűrűbbé leüt. Félóra lefolyása alatt már az ágyúság is egyetlen mélységes zenévé olvadt össze, itt-ott mély lüktetésekkel. A lőporfüst gomolyogni kezdett és szélesen nyújtózott lefelé a síkra. Ha arról fújt a szél, a szagát is éreztük.

Az emelkedő nap pedig aranyos verőfényrel öntötte el ezt a dantei látványt, mely közel két órahosszat tartott, a romboló gránátok nagy sokaságával árasztván el a gyönyörű várost. amelynek innenső végén csakhamar ,vörhenyes lángnyelvek kezdtek mutatkozni

— Szarajevó ég!

De csak egy kis része égett. A mi ágyúgolyóink gyújtották föl azt a részt, ahol leg-tömörebb volt az ellenség s amelyet meg kellett „puhítani”, mielőtt a gyalogság a benyomulás neihéz munkájába kezd.

A város azonban nehezen puhult. A pusztító ágyúzás nem (törte meg az ellentállást. A város mélyebben fekvő szélén csakhamar föl-zendült a puskatűz.

Ez messziről olyanforma, .mint a zsákban diót ráznának. Olykor olyan, mintha a zsákot a földre dobnák. Ez a sortüz. És ott bizony többször, nagy erővel dobták a zsákot a földre.

Csak később tudtuk meg, hogy a város felső, északi részébe benyomult Tegetthoff-hadosztályból a 7. osztrák gyalogosokon kívül az 52. (pécsi) ezred 2. zászlóalja és a 38. (ceg-lédi) ezred 6. százada tett legtöbbet, míg a 38-as jeles bakák 1. és, 2. százada a 27-es vadászokkal valóságos , öldöklő harcban nyomult a város alsó utcáin át a bégék templomáig (dsamia begova), ahonnan a derék Villecz ezredes 46. (szegedi) ezredének 9., 10. és 12. századával együtt a város közepén kegyetlen utcai harcban nyomultak föl a vár felé.

E Zvolt az ostrom leggyilkosabb harca, mivel az ellenség a házak ablakaiból lőtte vitéz bakáinkat s volt hely, ahol még az asszonyok is handzsárral és késsel védelmezték tűzhelyüket. Valósággal a 38., 46. és 52. magyar ezredeknek volt a legtöbb halottja is.

A Miljacska fölött levő régi vár rohammal való bevétele is majdnem tisztán *magyar* bakák hősie munkája volt. Nevezetesen az 52. ezredé, a 38. ezred 3., 4., 8., 9., 10. és 12. századé és a szegedi 4ó-osok 10. és 11. századé, akik az ellenséget is jó messze üzték azután Pale és Mokro felé.

Egy sebesült pajtásomtól melegében halottam, hogy a szegény török katonák gráná-

toktól széttépett tagokkal halva és sebesülten egész rakásokban heverték ágyúik mellett. A vár védelme hősiesség munkája volt; gyors megostromlása nem kevésbé az.

Délben

A déli órákban Szarajevó már vonaglott. Félegykor megjelent a vár előbástyáján a Mollináry-bakák diadalmas lobogója. Félóra múlva a szegedi bakaké is. A vár elesett! A város utcáin is csak itt-ott zendült föl a fegyverropogás, külső elárulója annak a kegyetlen, fanatikus ellenállásnak, amelyről annyit lehetett később hallani s amelynek friss nyomait ott láttam a leterített városiban ...

A mi dolgaink azalatt csöndesek voltak. A fedező csapatok, az élelmiszervonatok s egy ilyen hadtestnek mindenféle uszálya egész nap áradt Szarajevó felé a főúton. De olykor-olykor megakadt.

Egyszer reánk is volt szükség. A mi elkergetett bandánk délután még egyszer, más úton letört az útra és ott szertelen rémületet okozott. Készenlétben levő két szakaszunk futólépésben sietett a veszedelmes pontra és rövid puskatűzzel elkergette őket. Mivel lovakon jöttek le, hamar el is tűntek. Sajnos, két fá-

radságtól kidőlt és elmaradt vadászkatonánknak a nyakát akkorra már handszárral elmet-szették.

A gyönyörű török város azalatt folyton égett és vörhenyes füst feküdt az egyik oldalán. Sőt itt-ott még fegyverropogást is lehetett hallani a Mokró felé vezető úton. A kocsik hosszú sorának azonban mennie kellett a füstölgő város felé. Annyi ezer ember ilyen munka után nem lehet éhen!

A parasztkocsikból álló, hosszú train tehát javában iparkodott a leterített város felé Blazsuj felől, végig a gyönyörű síkon. Velük a katonai pékek mindenféle sütőszerszámokkal, táborig kemencékkel. Stájer legények voltak: javában jódliztak. Mindez csupa ellentét volt: de hát így volt.

*

Egy helyütt fáradtan letelepedtünk a Milljacska mellett. Éppen mellettünk vitt el az út és a java kocsi már bent is volt a város alatt.

Csak éppen egy keserves parasztkocsi kullogott a többi után jó messziről. Ezt vártuk meg. Csak egy löcse volt még; a többi eltört. Mind a négy kerék nagyban csinálta a „nyolcasokat” és kegyetlenül nyikorgott. A kocsi-

oldal madzaggal-mivel volt összekötözve. Szintúgy a lovak hámja is. A gyeplő keshedt kócmadzag. A lovak olyan soványak, mint a gereblye. Nagyon megfontolva lépkedtek; látszott, hogy már nem bírják. De a gazdájuk az ostornyéllal nagyon biztatta őket... no, még egy kicsit Tündér! No, még egy kicsit Csillag! Mindjárt benne leszünk abban a kutya városban. Nektek már úgyis mindegy, szegény párák!

Úgy 16—17 éves parasztsuhanc volt. De bizony őt is elviselte a nagy út meg a sok nélkülözés. Pizkos, sovány és sápadt volt szegény.

Odaszólok neki szeretettel:

— Hallod-e? Minek ütöd azokat a szegény lovakat. Állj meg, hadd pihenjenek egy kicsit, aztán még beérsz világossal a többi után.

A suhanc csak úgy félvállról szólt le:

— Nem löhessön kérem alássan.

— Már miért ne löhessön?

— Azért, mert így csak bemegyek valahogyan döglött lovakkal is, de ha én itt megállók, akkor összedül egy szempillantás alatt mind a kettő és ittrekedünk.

Kíváncsiságból bekísértük őket a város alá. úgy is volt. Amint megállották, mind a két ló azonnal felfordult az úton.

De azért bevitték addig a gazdájukat.

Alkonyodik

Estefelé Szarajevó már egészen vörhenyes füstbe volt burkolva. Ez volt az ő halotti leple, mivel akkorra már le volt terítve. Mi is bevonulhattunk a közeli blazsui hánba, melynek a megerősítéséhez nyomban hozzáfogtunk.

Egy keresztény kém tudniillik azt a hírt hozta, hogy éjnek idején a 600 főből álló fölkelő csapat egyenesen a mi torkunkra pályázik, segítséget pedig már nem kaphattunk. Ez ugyan, hála gondos előőrsi szolgálatunknak, nem következett el; azonban estefelé még egyszer ránk köszöntöttek felülről.

Körülzaglászván ugyanis az elmenkült blazsui bég elhagyott kastélyát, a katonák egy méhest földöztek föl. Nosza rajta, kifüstölni a méheket szalmatúzzal és a mézet kenyérré kenni!

A dolog — leszámítva a méhcsípéseket — jól ment mindaddig, amíg egyszerre csak a méhzümmögés közé különös búgó hangok vegyültek. Látom, hogy a lábom előtt fölcsapódik a föld. No, ez már nem méh, hanem golyó!

Fölnézek a hegyre, hát onnan javában lönek bennünket.

Őrült iramodás keletkezett erre a fegyvergúláék felé, még pedig a friss patakvízben, mivel a mederben valamelyest földve voltunk a golyók ellen.

De már ekkor lentről a többiek is észrevették és heves tüzeléssel fődözték a mi keserves állapotunkat. Megismétlődött erre a reggeli csetepaté, de az ellenség már puhább volt. Szarajevó pusztulása puhította meg. Félórai ellenállás után végképpen eltakarodott a megközelíthetetlen hegyvidékbe.

Végre fölkenhettük a mézet a széttördelt kőkemény kétszersült-darabokra. Azon a napon ez volt az egyetlen ennivalónk.

Közben alkonyodott.

A vörhenyes, csúnya felhő Szarajevó fölött mind vörösebbé lett. Olykor a lángnyelveket is megláthattuk benne. A város egy része még mindig égett.

Egy kocsiderék sebesült volt az első hír, amit onnan kaptunk.

Ezek közömbösen néztek reánk és csak annyit mondtak, hogy Szarajevó be van véve, azonban sok a halott és a sebesült. Most ők már hazafelé tartanak. Hála Istennek!

Födetlen fejű, toprongyos bosnyák lenietek is érkeztek a síkság felől. Szegény parasztok; keresztény valamennyi.

Arcukon a fölszabadult rabszolga örömeinek derűje ült, vegyest a kiállott rettegés zilált vonásaival.

Nagyban hányták magukra a keresztet és már messziről hangosan kiabálták felénk:

— Fálá boga! Hála Istennek! Szarajevó a tietek!

Négyszáz esztendő óta várakoztak erre a napra.

*

Szarajevó bevétele után alkonyatkor báró Philippovics főparancsnok a konakban fogadta a város egyházi és világi hatóságainak hódolatát, s azután terjedelmes távirati jelentést küldött Bécsbe.

Szarajevó bevétele aránylag sokkal kevesebb emberáldozatba került, mint amennyitől hasonló nagy hadi eseménynél félni lehetett. Elesett összesen 59 katona (közte 2 tiszt) és megsebesült összesen 314 (közte 9 tiszt). Az elesetteknek több, mint fele (31), a sebesülteknek pedig csaknem kétharmada (216) az említett három magyar ezredre, a szegedi, ceglédi és pécsi gyalogezredekre esik.

A főoszlop katonai értékét talán legjobban föltünteti az a körülmény, hogy a Bródtól Szarajevóig terjedő 254.5 kilométer utat 20 nap alatt 8 ütközettel és 12 napos esővel olyan útvonalon tette meg, amilyent civilizált országokban járhatatlannak szokás nevezni.

Hadsi Lója

A fölkelők fanatikus népvézére, a reménytelen és céltalan vérontásnak nem az egyetlen, de talán legnagyobb okozója, aki végül mégis élve úszta meg a vérözönt.

Vallásos és nemzeti fanatizmusának befolyása a mohamedán köznépre óriási volt. Néhány hétig a gazdátlanná vált közhatalmat szinte korlátlanul gyakorolta. Később a történet dolgok helyes megismerése sokat levont romantikus hírnevéből, de azért bizonyos, hogy a boszniai foglalási háború önélküle csak silány bandaharcokká törpült volna le.

Jómagam kevéssel elfogatása után őt megsebesült állapotban a szarajevói konakban láttam. Kivételesen ott őriztették egy kis szobában, amíg sorsa eldőlt. Hatalmas alakja, éles pillantása és nyugodt, szinte méltóságos magatartása számomra is érthetővé tette a köznép rajongását és engedelmességét. Az együgyű, mondhatni félvad népek szeretik az ilyen parancsoló, testileg daliás és ingadozást nem is-

merő hősokeket még akkor is, ha mérhetetlen károkat okoznak neki.

Teljes nevén *Hadsi Hafiz Szálih* nak hívták és 36-ik évében járt, amikor hazája megszállását Berlinben elvégezték. Apja szegény ördög, szarajevói szabó volt. Ő maga az elemi iskolát és az ottani, valamivel több korániskolát is elvégezte. Kezdetben napszámból élt, de Mekkába zarándokolva, a hadsi (zarándok) címmel jogot szerzett ennél többre is. Megtették az egyik ottani mecsetben müezzinnek, majd imám-nak, vagyis a mecset lekipásztórának. 1872-ben a gör. kel. keresztények (szerbek) új temploma és harangjai ellen a szarajevói köznépet csaknem föllázította. Hászim basa kormányzó ekkor a csend'örség (zaptihek) imámjának tette meg a béke kedvéért. Az 1875—77. években valahol távol harcolt a „hitetlenek” ellen, de 1878-ban a Krajnában 3000 katonaszökevény élére állott s a berlini kongresszus határozatának hírére véve, szülővárosában hirtelen megjelent és július 6-én a népet az idegenek ellen, de a szultán hatalma ellen is föllázította. Kezdetben nem sikerült neki a vár elfoglalása, de a nép vakon engedelmeskedett neki. Ő volt az, aki a késlekedő forradalmi „nemzeti tanácsot” be sem várva, július 21-én a basibozukokat szervezte és mindenkit fegyverfogásra kényszerített, még a keresztényeket is.

A szultán tudniillik a kormányzó kérdésére — amint ezt utólag megállapították —, Sztambulból távirattal szólította föl a bosnyák-hercegovinai népet, hogy a berlini egyességet tisztelje és *ne álljon ellene bevonuló osztrák-magyar, csapatoknak*, azonban Hadsi Lója az utcai néppel terrorizálta Hafiz basa tábornok, katonai kormányzót, ne merje közzétenni a szultán rendeletét! Ezért volt az, hogy a nép a szultán akaratával megegyezőnek tartotta a fölkelést, sőt a tartományokban elhelyezett jelentékeny ázsiai török katonaság jórésze, a benszülöttek pedig szinte kivétel nélkül csatlakoztak a fegyveres fölkeléshez. Hadsi Lója terrorja volt az oka annak is, hogy a maglaji és zsepcei véres események hírére küldött *újabb békét parancsoló* sztambuli táviratot Hafiz basa megint nem merte kihirdetni s ő maga is csak elkésve teljesíthette a szultán parancsát azzal, hogy Philippovics táborában megjelent és a megszálló hadsereget egyelőre megállítani törekedett. A főoszlop azonban akkor már (ez augusztus 13-án volt) Zenicánál táborozott s a fővezér, látván, hogy a fényes portának már semmi befolyása nincs többé a boszniai fölkelő népre, az előnyomulást Szarajevó bevételeig erőszakolt menetekben folytatta, hogy a fölkelés továbbterjedését megakadályozza, ami azonban már nem sikerült.

Hadsi Lója tagja volt ugyan az ideiglenes

forradalmi kormánynak, azonban itt nem becsülték mértéktelenségeit és oktalan vérengzéseit. Nyomai vannak annak, hogy ez a forradalmi tanács, épp mint a bihácsi is, a vérontás haszontalanságát fölismerte és hajlandó volt a népet fölvilágosítani, Hadsi Lója azonban a fölfegyverzett néppel a tanácson is uralkodni tudott. Segített neki ebben a szenátusi bíróság helyettes elnöke, Szulejman Szírja kadija is, aki augusztus 5-én kelt proklamációjában az Istenre, a Vallásra, a Próféta és a Hazára hivatkozva lángoló szavakban és halálbüntetés terhe alatt hívta föl az egész népet a szent háborúra, mialatt a véres hadsi Kiseljakon készítette elő a Szarajevó előtti hadállásokat s a vele ellenkezőket saját maga lőtte vagy vágta le, avagy azzal a 12 hóhér-cigánnyal végeztette ki, akiket mindenüvé magával vitt.

Mindazonáltal a jajcei és zsepcei véres vereségek a szarajevói Nemzeti Tanácsot megrendítették. Most már ez követelte, hogy a hős hadsi személyesen maga álljon a harcoló népsereg élére. Augusztus 11-én Szarajevóban a nép a próféta lobogójának kibontását és a *dsihad* kihirdetését követelte. Hadsi Lója azonban nem érzett magában hadvezéri tehetséget és ez elől kitért. Augusztus 13-án elhagyta ugyan Szarajevót, de cigányaival Ilidsiben fészkelte meg magát. Odamenet egy ártatlan utast levágott s a vidék latin (kath.) lakosainak népét hadicélokra kifosztotta. Kiseljak felé visszamenve

a keresztény lakosokkal kegyetlenkedett és dühében egy mohamedán fiúcskát is megölt.

Ebből nagy baj lett. A gyermek anyjának panaszára a Philippovicsnál időző Hafiz kormányzó helyettese, Fazli basa, vádat tett a nagy ítélő Tanácsnál Hadszi Lója ellen, mire a Tanács egyhangúlag *halálraítélté* a hads-it. A baj csak az volt, hogy ezt az ítéletet a köznéptől féltében senki sem merte végrehajtani. Végre a boszniai határezrednek egy albán százada vállalkozott rá, hogy a vérengző szörnyeteget élve vagy halva, de behozza.

És ekkor váratlan fordulat történt. Hadszi Lója augusztus 15-én maga jelent meg Szarajevóban s ott is egyenesen a konakba sietett, amelynek udvarán Martiny-fegyverét megtöltötte. A lépcsőn fölment a tanácsterembe, lehet, hogy vérengző szándékkal, de lehet, hogy vesztét érezve azért, hogy ott a tanács előtt magamagát löje agyon. Hogy-hogy nem azonban a fegyver korán sült el és a golyó a térdét zúzta össze, ő maga ezt véletlennek mondotta, de kevesen hitték el neki. A sebesültet rögtön el is vitték otthonába és a tanácsülés azzal végződött, hogy „az elítélt távollétéig” minden függőben marad, mire a kónak körül összesereglett nagy néptömeg szétoszlott és Szarajevó védelmét követelte.

Negyedik napon erre Szarajevó elesett és Hadszi Lóját övéi vitték tovább Gorazdáig, ahol sebesült lábát — elég rosszul — tovább gyógyí-

tották, mígnem október 2-án a Visegrád felé előnyomuló 37. gyalogezrednek egyik, Stipetics nevű főhadnagya elfogta és Szarajevóba visszaszállította.

Itt haditörvényszék elé került, mely szintén halálraítélté, de ezt a második halálbüntetést sem hajtották rajta végre. Vilmos württembergi herceg tábornagy kegyelemből 5 évi várfogságra változtatta át 'büntetését de ezt sem a fegyveres fölkelés miatt, hanem bebizonyított mo-pan-bűncselekmények miatt kapta. Ennek Theresienstadtban való kiállása után, 1884-ben családjával együtt Mekkába költözött és ott 1887 június 30-án meghalt.

A kivégzések

Szarajevó bevétele után Bosznia közepében — ha a mokrói epizódot neon számítjuk — ötheti kénytelen fegyvernyugvás következett. Ennyi idő kellett ahhoz, hogy az újonnan szervezett *II. hadsereg* első csapatai Szarajevóba érkezzenek és az előnyomulást folytathassuk Novi-Bazár felé.

Ezt az időt Philippovics főparancsnok a környék lefegyverzésére és a földúlt közállapotok rendbehozatalára, továbbá — kivégzésekre használta föl.

A háború elején a hadsereg a rendes nemzetközi hadijog szerint harcolt és semmi kivételes parancsot nem kapott. A maglaji eset után azonban a *fölkelőkkel* szemben használatos rögtönítélő eljárás lépett életbe. Rendkívüli esetben maga a csapatparancsnok végeztette ki az *in flagranti* kapott fölkelőket. Az első példát maga a fővezér adta Maglajnál, amikor, kétségtelen túlszigorral, nyomban kivégeztette azokat a férfiakat, akik a lemészárolt huszárok ruhaneműit hordták, ha talán nem is vettek részt a méészárlásban. Harmadnap Zsepcsén

lövetett agyon több fölkelőt, de ezeket már hadbírósaági ítélettel.

Emlékeim közt föl van jegyezve az is, hogy amikor Dobj alól századunk Maglaj felé indulni készült, vagy 5—6 toprongyos foglyot hoztak a vadászkatonák egy tenyéryi papiros-cédulával, amelyen ez volt írva: „Die mitfolgenden Insurgenten sind sogleich zu vertilgen”. (Az itt küldött fölkelőket azonnal el kell pusztítani.) Az aláírást nem olvastam el, mivel századosunk sietett a századot elindítani, hogy a kivégzés utálatod munkáját inkább más századra bízzák.

Innét túl a csapatok azt a parancsot kapták, hogy akit kezében fegyverrel fognak el, nyomban agyonlöhetik. Ami a valóságban annyit jelentett, hogy „foglyot nem csinálunk”. Képzeltetni, hogy az ilyen esetek száma szerfölött nagy volt, mivel ütközet közben minden ellenségnek fegyver van a kezében.

Néhány esetben azt is hallottam, hogy a megsebesült fölkelőknek „megadtuk a kegyelemdőfést”. Ez azt jelentette, hogy a harctéren visszamaradt halálos sebesülteket szuronnyal keresztüldöfték. Talán mentsége lehet ennek, hogy a fölkelők a kezükbe került katonáinkat, még ha nem is voltak megsebesülve, szintén megölték és még a hullákat is csúful megcsontították.

A katonákat ez a balkáni vadság szerteledenül föl háborította. Ez volt az oka, hogy az

egész hadviselés alatt egyetlen sebesült ellenséget sem láttam. Egyébiránt a fölkelők sebesülteiket, sőt még halottaikat is magukkal vitték. A legritkább esetben lehetett visszavonulásuk után ilyeneket találni. A hivatalos jegyzékben „eltűnt” szóval jelölt katonáinkat mindig a halottak közé számítottuk és sorsukat mélyen fájaltuk.

Philippovics Szarajevóban, mihelyest a főhatalmat a konakban a török tisztviselőktől átvette, nyomban kihirdette a hadi törvényt s a katonai bíróság azonnal megkezdte munkáját. Ez abból állott, hogy a fölkelés megbújt polgári vezéregyéniségeit, rendesen kémek útján, fölkutatták s rövid tárgyalás után elítélték. Az ítéletet nyomban végre is hajtották. Súlyosabb esetben akasztófára, máskülönbén agyonlövésre szólott az ítélet. A kivégzések színhelye a *Románja planina* (római hegység) egyik kiugró dombja volt, ahol az akasztást egy eperfa alkalmas ágán hajtották végre. Hóhér azonban még a cigányok közül sem akadt, mivel ezek a bennszülöttek bosszújától félték. Így történt meg az az eset, hogy egy Bali Mihály nevű „kurázsos” magyar közlegény mégis vállalkozott a hóhérságra, amivel különben pajtásainak és magának nem sok becsületet szerzett. Később hazatérve ő lett ezen a réven Kozarek utódjaként a magyar bíróságok sokszor emlegetett „állami ítéletvégrehajtója”. A bitó-kivégzést egyébiránt a muzulmánosság gyalázatos halál-

nak tartja, de az, hogy hitük szerint az így kivégzett ember nem mehet Allah színe elé, csak babona. A Korán a hitért bárhogyan meghalt igazhívőknek a legszebb túlvilági életet ígéri.

A szarajevói kivégzések sortüzeit mink a reggeli órákban nagy távolságból is meghallottak; ezek után ítélve meglehetősen sok kivégzés történhetett. A kivégzésre kirendelt katonák is gyakran meséltek megható eseteket. Ilyen volt például az is, hogy az egyik nagyobb műveltségű főkelővezér kivégzése után annak 12 éves fiacskája váratlanul megjelent és apja átlőtt, véres kaftánját követelte — emlékül.

Vagy egy másik, bitóra ítélt fogoly esete, akit kötözetlenül kísértek a fa alá s ő hirtelen kikapta egy kísérő katona kezéből a fegyvert és azzal a katonák közé lőtt, szerencsére eredmény nélkül. Így érte el, hogy nem akasztották föl, hanem azonnal leszúrták.

Akkor, kivált példaadás okából ezeket a kivégzéseket a katonaság nem rosszalta, bár nem is helyeselte. A magyar katonák közt azonban komor emlékeket újított föl.

A hivatalos hadtörténet ezekről a kivégzésekről mélyen hallgatott.

A „legszebb“ ütközet

Ezt az ütközetet szenkovicsi-nek is, bandin-odsáki-nak is nevezik. Szeptember 21-én zajlott le s a katonai írók a foglalási háború „legszebb” ütközetének tartják. Veszteségeinket nézve azonban annyiban még a napokig tartott bihácsi harcoknál is véresebb volt, amennyiben itt egyetlen nap esett el és sebesült meg annyi katonánk, amennyi sehol mást, egyetlen ütközetben. Ez volt egyben utolsó ütközetünk is a fővonalon, a Lim-vonal előtt.

Szarajevó augusztus 19-iki bevétele ugyanis semmiképpen nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A fölkelést nemcsak hogy nem csillapította le, hanem mindenfelé csak elmérgesítette. Hogy így legyen, erről Hadsí Lója megsebesülése után főképpen a novibazári Mehemed Nureddin Szemsikadics, a taslidsai (plevljei) szeriát-ibíróság fanatikus muftija^{5*} gondoskodott.

* A szeriát-bíróság vallásos jellegű ősrégi bíróság volt, mely kizárólag a Korán és a hagyományok alapján ítél. Ennek tanácsadója, mintegy ügyésze volt az imám-ok testületének elnöke: a *mufti*. A legfőbb mufti a konstantinápolyi seik-ül-islám.

A mufti arnauta segédcsapataival már Tuzlánál bizonyítékát adta kiváló katonai talentumának. Szarajevóban pedig vallásos fanatizmusának. Ott minden új törvényt és új szokást kegyetlenül eltiltott, ami csak a szultánok parancsára 1850 óta keletkezett s a Korán régi fegyelmeit még a nőkre is kíméletlenül alkalmazta. Szarajevó eleste után a Visegrád és Drina felé vezető rossz és elhanyagolt úton vonult vissza a menekülő fölkelőcsapatokkal a kietlen, száraz és csaknem néptelen Románja planina szűk völgyein. Legalább is 7—800 főre rúgó vitéz és jól fegyelmezett katonai és fölkelő seregével taktikailag elsőrendű értékű állásokat rendezett be az út két oldalán, Szenkovics előtt. A három magaslaton elhelyezett s ágyúkkal is megerősített állást bevehetetlennek tartották és a bosnyák s a novibazári régi főnemesség legkiválóbb embereire bízták. Katonai értéküket nagyon gyarapította az a néhány novibazári albán (arnauta) császári zászlóalj, amit a mufti magával hozott.

Philippovics, aki szeptember 3-án már a mokrói kemény csatározásból is látta a kőszált és kietlen hegyvidék védelmi értékét, megbízható térkép híján — mint később bevallotta —, fejből, a bennszülöttek előadására támaszkodva készítette el a haditervet, amelyet azután az 1. hadosztály parancsnoka, Vecsey altbn. befolyására módosított. A terv lényege az volt,

hogy a II. hadsereg osztályaival megerősített csapatok három külön oszlopban már szeptember 20-án délután indulnak el a Románja planinában a fölkelők három állását átkarolni. Rövid éjjeli pihenés után másnap folytatják a menetet és délután, meghatározott időben a fölkelők három erős állását megkerülve és mögöttük Odsáknál egyesülve, megsemmisítik az egész hadat. A hadművelet parancsnoka Vécsey altábornagy volt.

Az északi oszlopot 3582 emberrel és 4 ágyúval König ezredes vezette; a középső főoszlopot 1990 emberrel és 4 ágyúval B. Pittel ezredes. Ebben volt a 38. Mollinári, ceglédi ezred két zászlóalja is. Végre a déli oszlopot Rakasovics ezredes; 2120 emberrel és 4 hegyi ágyúval. Ebben volt a 78-as temesvári magyar ezrednek két zászlóalja is.

A kimondhatatlan terepnehézségekkel küzdő csapatok száma tehát kisebb volt a kitűnően megerősített védelmi állásokban harcoló fölkelők erejénél, azonban szinte emberfölötti föladatukat 24 óra leforgása alatt remekül megoldották. Ennek talán legnagyobb bizonyítéka az, hogy a déli oszlop a megkerült gyanútlan fölkelők tábortüze közepébe az első észrevétlen ágyúlövésével egy oly gránátot vetett be, amelynek robbanása, mint később a helyszínen megolvasták, 11 halottjába került az ellenségnek.

Ugyanitt közelharcra, handzsárra és szuronyra is került a sor, mígnem a másik két oszlop megérkezése és beavatkozása nagyszerű állásaiból már a déli órában vad menekülésre kényszerítette a muftinak különben hősileg harcoló csapatait. Minden hadiszerük és halottjaik nagy része is elhagyott állásaikban maradt. Déli oszlopunk csak egyetlen menekülési vonalukban is 80 elesett fölkelőt talált, köztük a vezér Ozmán sziricsicsi béget. Csapataink vesztesége azonban 103 halott és 375 sebesült volt.

A vert ellenség fölbomlott rendben a szoros utakon a Drina felé menekült. Teljes megsemmisítését csapataink csekély száma miatt nem lehetett ugyan elérni, de a borzasztó vereség hatása gyanánt egész déli Boszniában megszűnt a fölkelés és csapataink a Lim határfolyót már néhány nap múlva elérhették.

Október 19-én kelt és a csapatoknál azonnal kihirdetett hadseregparancsával I. Ferenc József császár és apostoli király Bosznia és Hercegovina megszállásának befejezését megállapítván, a csapatoknak a kedvezőtlen időjárásban és rendkívüli nehézségek közt tanúsított kitartását, férfias fegyelemtartását és hősiességét magatartását megköszönte és egyben a

főlölegessé vált csapatok békelábra helyezését elrendelte.

A csapatok hazaindulása és leszerelése — jobbára most is kegyetlen időjárásban — azonnal el is kezdődött. Boszniába további helyőrségi szolgálatokra 68 gy.-zászlóalj, 27f század műszaki csapat, 8 század lovasság, némi tüzérség és egyéb csapat maradt, kerek 41 ezer katonával és ezer lóval. Hercegovinában visszamaradt 17 zászlóalj gyalogság, 4 század műszaki csapat és egyéb, összesen 9500 katoná, 130 ló és 24 ágyú. A csapatok főparancsnokává s egyben Bosznia-Hercegovina kormányzójává a király Vilmos württembergi herceget, helyettesévé pedig B. Jovanovics István altábornagyot nevezte ki.

A hadjárat befejezése után csodálatosképpen a népesség, még a mohamedánság is, szinte minden átmenet nélkül szintén teljes békelábra helyezkedett. Egész télen át — leszámítva a kenyér nélkül maradt elemekből alakult és a Balkánban amúgy is megszokott rablóbandákat — mind a két tartományban tökéletes volt a csend és a rend, sőt csodálatosképpen, az előbb oly harcias és fanatikus mohamedán népség iparkodott legjobban az új állapothoz előzékenyen alkalmazkodni.

A november 11-én kihirdetett csaknem általános amnesztia is hozzájárult ahhoz, hogy a menekült lakosság elhagyott házaiba észrevétlenül visszaszivárgott s az előbbi ellenség-

gek iparkodtak legjobban telelő csapatainknak lakásban és ételmezésben kezére járni. A népesség négy vallásfelekezetének (mohamedán, gör. kel., katolikus, izraelita) küldöttei hódoló nyilatkozataikat november 14-én és december 12-én nyújtották át Budapesten a királyi udvarnak. Továbbá 1879-ben a novibazári Lim-vonal megszállása is vér nélkül ment végbe s az 1881-ben Hercegovinában keletkezett hamar múló kisebb fölkelésnek sem volt már többé mohamedán, hanem agrár- és délszláv jellege.

Az iszlám

Itthon sokat hallani erről is. Ez tudniillik Mohamed próféta predesztinációjának a tana.

Tan? Dehogy az. Nagy valóság, mely könnyűvé teszi a mohamedán embernek a legborzasztóbb szenvedések elviselését is, a halált pedig gyerekjátékká.

Kivált, ha valaki a hitetlenek ellen való küzdelemben esik él.

Mellesleg mondom csak, hogy az iszlámban a gyaur szót így nem ismerik. A hitetlenek közös neve a kaurin, vagy még jobban, erős lehelettel így: chaurin, egyesben *chaur*. Ebből csinálódott idegen nyelvek után a magyar gyaur szó.

A fődolog az, hogy aki a chaur ok ellen való harcban vész el, az egyenesen a legpompásabb mennyországba röpül. Még a legközönségesebb fölkelő lelke is. Még pedig tisztán, a bűn minden mocska nélkül.

Hogy ez a mennyország éppen a hetedik legyen, azt is csak a chaurok mondják. Az igaz-

hívő erre való nézve a következőt olvassa a Korán 61-ik szurájában:

„Higyjetek az Istenben és az ő prófétájában. És harcoljatok vagyontokkal és verítékkal az Isten vallásáért. így jobb lesz rátok nézve, ha tudni akarjátok. Akkor Isten meg fogja bocsátani a ti bűneiteket és ama kertekbe vezet benneteket, amelyeken át patakok ömlenek: fölö+te kellemes tanyába, névszerint az Éden kertjeibe. Ez nagy boldogság leszén.”

Ezen alapszik a hitetlenek elleni harcban elesett igazhívők nagy reménysége.

Hogy egyébiránt milyenek legyenek „ama kertek”, az már a 47. szúrából tudva van, mely a háborúról szól. Üde vizek, továbbá tej-, bor- és mézpatatok ömledeznek benne, amelyeknek az íze sohasem romlik meg. És másféle gyönyörűségek is kínálkoznak ott.

Ebből és száz más koránbeli forrásból szűrődik össze a kiszmet (osztályrész, végzet) hite. Azt lehet mondani, hogy a Koránnak mind a 114 szuráján végigömlik az isteni gondviselésben való tökéletes megnyugvás eszméje. Az igazhitű mohamedánnak szinte nincs is más dolga a földön, mint a csibukot szívni (ez a paradicsomban tilos) és a hitetlenekkel verekedni. A többi már el van végezve odafönt, ami ellen hiábavaló volna kapálódzni.

Jó-e ez a hit a békében is, arról lehet disputáim; de hogy a háborúban nekik jó volt, nekünk pedig rossz, az bizonyos.

Megint csak mellesleg mondom, hogy a mohamedánok a Koránból veszik ahhoz is a mintát, hogy szeretnek patakok és folyók mellékén építkezni és hogy házuk mellett elmaradhatlan a lombos, árnyékos liget vagy legalább egy kis kertecske. Ebben is, mint sok másban, előttünk jártak ...

Most pedig következik a példa:

Tudni kell, hogy amikor Szarajevóban a népforradalom úrrá lett a török hatóságok fölett, a hatalmak ottani konzulai azonnal kifelé iparkodtak onnan. A mienk még 30 darab aranyat is adott Hadszi Lója kezébe, de kapott is egy kis fegyveres kíséretet tőle. Nem is lett semmi baja.

Hja, a baksis!

Perrod lovag, az olasz főkonzul azonban, úgy látszik, nem ismerte a Keletet olyan jól. Egy „európai” tolmáccsal, fegyveres kíséret nélkül indult el egyenesen Bród felé, amerről mi már közeleedtünk, de csak lassan. Az útvoalat már akkor ellepték a népforradalom fegyveresei.

A fele útát békességesen meg is tette. Azonban Vrandukon túl, a golubinjei hán-nál fegyveresek rohanták meg a kocsiját s úgy látszik Allahnak tetsző dolgot véltek cselekedni azzal, hogy mind a két chaurint lelövöldözték.

Ebből pedig nekünk is bajunk támadt. Olaszország most már az új souveraintól reklamálta a meggyilkolt főkonzul életét. Amint tehát mi a fővonalat elfoglaltuk, Philippovics főparancsnok felsőbb rendeletre azonnal ke-restette a gyilkosokat. Meg kellett őket fogni mindenáron.

Meg is fogták hamarjában. Kém és áruló mindenütt akad.

A konzulgyilkosok neveit kijegyeztem a kísérelévléből, amikor reám volt bízva egy-ideig az őrzésük. Itt következnek:

Ahmed aga,
Mullahbegovics dervis,
Laza Ibrićs,
Hasszán Gracsarevics,
Husszein Belagovics.

Blazsuj volt az utolsó állomásuk Szarajevó felé, ahol biztos halál várakozott reájuk. Kísérelévlükben szigorú őrzés volt meghagyva.

Toprongyos nép volt. Ahmed aga ruhája jobbfajta volt, de nagyon le volt rongyolódva. Ibrićs Lázár úgy látszik, cigány vala, mivel nagyon fekete volt az ábrázata és ő volt valamennyi között a legrongyosabb. A többi nem is igen beszélt vele. Az arcuk poros, piszkos.

Szánalomraméltó emberi lények voltak, amikor átadták nekünk őket, hogy bekísérjük Szarajevóba. Csak éppen a csibukjukat hagyták meg nekik, némi vigasztalásul az utolsó

nagy útra. A dohányzás tudniillik jó az éhség ellen is.

Egy éjjelt ott töltöttek a blazsuji hánban.

Este megittattuk őket (lerántott sár jókból ittak) és tovább őriztük egy szűk kis szobában. Szó nélkül ültek és egyik-másik csibukozott. Kenyerünk nem igen volt nekünk sem, hát nem tudtuk mivel megkínálni őket. Az evés csak másnap reggelre volt rendelve.

Valamelyest megsajnáltam őket. Egy szerb legény támogatása mellett szóba ereszkedtem Ahmed agával:

— Éhesek vagytok?

A válasz ez volt:

— Höö! Jok!

Vagyis hogy nem. Ez a höö, leírhatlan, mordulásforma bosnyák indulatszó. Többnyire azt jelenti, hogy mi közöd hozzá.

Tovább faggattam:

— Mióta jöttök?

— Höö! Tegnapelőtt óta.

— Éhes vagy-e?

— Jók!

— Mikor ettél utoljára?

— Tegnapelőtt este.

— Hm. Nem félsz, hogy Szarajevóig éhen halsz?

— Mashallah!

Vagyis, hogy ha Isten úgy akarja.

Azzal tovább csibukozott. A többi is.

Íme, ez ama bizonyos kiszmet. Mivel ez az egész dolog Allahra van bízva, egyik se kért enni. De még egy zokszót sem lehetett belőlük kivenni.

Most pedig Mohamed tanítása után következik Jézus tanítása.

Több legény az ajtóban hallgatta a beszélgetést. Kezdetben rosszellották, hogy hiszen azokat úgyis föl fogják kötni, hát kár volna fogyasztani a menázsit. Azután szó nélkül sompolyogtak odább. Magyar és szerb legények voltak.

De mivel szemmel tartottam az ajtót, hát ime, mit látok. Az egyik legény is, a másik is loppal odasomfordál a maga kenyeres tarisznyájához és a maga kenyérmaradékából tör egy jókora darabot. Azután csendesen odaballag az ajtóba és beadja a foglyoknak.

Nemsokára valamennyi fogoly jól volt lakva. Elnyúltak a puszta padlón aludni. Mondhaton, jó alvásuk volt.

Másnap reggel tovább vitték őket Szarajevóba. Azóta sem hallottam hízüket. Nem is olvastam, mi lett belőlük. Csak úgy gondolom. Abban az időben igen nagy tolongás volt ama kert kapuja előtt, ahová a Korán igazítja a hitükért meghalt igaz muzulmánokat.

A bjelalováci ütközet alatt történt.

Mikor az Orsije őserdejében egy kis tisztásra értünk, azonnal ránk lövöldöztek. Egy szép kis havasi majorság állott a tisztáson. Előtte kis bosztán, benne burgonya, tök, futóbab, paprika, káposzta, mindenféle vetemény. Különösen szép kék török-paradicsomok. Továbbá szép gyümölcsfák.

A tisztáson nagyban csapkodott a golyó. Szintúgy a házat is érte elég, ahol azonban nem volt ellenállás. A ház fölött levő parton pedig két hegyi ágyúnk dolgozott gránátokkal.

Hát elég ok volt rá, hogy ennek a háznak a lakói onnan még jókor a pokolba szaladjanak, vagy legalább a pincébe bújjanak el. ha már verekedni nem akarnak.

Amikor azonban a sövényen át akarunk lépni, hát mit látok?

A gazda ott sétál a kertben. Mivel éppen péntek volt (ez a törökök vasárnapja), ünneplő ruha volt rajta és a fején gyönyörű szép csíkos selyemturbán. A szájában pedig csibuk. Vígán szaporította a sok ágyúfüstöt.

Olykor fölnyúlt a körtefára is; onnan egyegy hernyót vett le és eltaposta. Majd meg lehajolt és a paradicsomot vizsgálta, hogy ugyan érik-e már?

Ez az ember tudniillik a béke állapotában volt. Ennélfogva az utolsó betűig komolyan

vette a főparancsnok kiáltványát, mely élet- és vagyonbiztonságot ígért mindenkinek, aki nem áll ellen.

*

Szarajevó bevétele után az elfogott török redifzászlóaljakat elkülönítették a fölkelő csőcseléktől és külön fedezet mellett azonnal Bród felé indították őket, mint hadifoglyokat.

Ezek Kis-Ázsiából, vagyis Anatóliából valók voltak és amint csak teheték, azonnal megadták magukat, mivel Hadszi Lója és a két szarajevói bég (Husszein és Izmaél) kényszerrel vitte bele őket e fölkelésbe.

Egy zászlóalj már Zsepcsénél megadta magát. Egy Visokónál. A többi Szarajevóban.

Nem szláv-bosnyákok, hanem faj szerint való törökök voltak. Apró, ügyes legények, de csak némelyik tanult meg egy kicsit bosnyákul. A többi csak törökül tudott. Nagyban csodálták a mi jó ellátásunkat és igen megörültek, amikor megtudták, hogy madsar katonák fogják őket tovább kísérni. Náluk láttam, hogy mi az a „török síp”. Azon muzsikáltak a mi kedvünkért. A nótájuknak mintha éppen magyar ritmusa lett volna.

Mi jól is bántunk velük. Szinte vendég gyanánt láttuk el őket Blazsujban, ahol ránk bízták őket. Persze, azért nem lehetett az valami fényes vendéglátás ott, ahol a gazdának sem volt elegendő kenyere.

A tisztek is velük voltak. A binbasi (ezredes) tisztes, őszbecsavarodó úr volt, aki franciául is tudott egy kicsit. A fiatalabb tisztek eszményileg szép ifjak. A török tiszti egyenruha pompásan illett rájuk. Legtöbbjének érdem jele is volt.

Beszélni csak a binbasival tudtunk egy kicsit. A többi csak jóindulatunkból látta, hogy pajtásoknak tekintjük őket.

Amennyire tehattük, jó vacsorát csináltattunk nekik és egy útszéli „kávéházban” friss széna-ágyat kaptak. Ott csak egyetlen katonaőr állott, ez is inkább csak formaságból. Nem volt azoknak akkor kedvük elszökni.

Vacsora után a binbasi megkért bennünket, hogy álljunk odább egy kicsit, mivel elérkezett az imádság órája.

Megtettük. Távolabbról néztük őket.

Leterítették tiszti köpönyegüket és egy kis karót vertek le a földbe keleti irányban, azt gondolom, Mekka fekvésének jelzése végett.

Akkor megmosdottak valamennyien a ház előtt csurgó forrásvízben és mindenki leborult a maga köpönyegére.

Imádság közben észrevettem, hogy a tisztek teste mintha reszketne.

Amikor fölkeltek, valamennyinek a könnye bőven patakzott a kabátjára és az érdem jeleire. A hazájukat siratták szegények.

Hát ez is iszlám!

Vad lovagiasság

Hercegovina felől csapatok érkeztek Szarajevó felé, Blazsujba. Ott töltötték az éjszakát. A tábori tüzek mellett mindenféle dolgokról beszéltünk velük. Egy tiszthelyettes beszélt el a következő esetet:

*

Az egyik szakaszunkat kiküldték „földerítési” szolgálatra, ami közönségesen éppen nem „derült” szolgálat.

A Rama-vrh nevezetű pokoli sziklás helyen akadt össze a jól elrejtőzött ellenséggel.

A hadnagy (derék magyar fiú volt) már az első lövések után fölismerte a bolond helyzetet és az egész szakasszal azonnal a sziklák közé húzódott.

Igen, de azok is úgy voltak. Hosszú és eredménytelen lövöldözés kezdődött. Óra óra után telt és a golyók a sziklákról lepattogtak. Se innen, se túl nem esett még csak sebesülés sem.

Közeledett az alkony és fogyott a muníció mind a két helyen.

Végre az ellenség megsokalta az ostoba helyzetet. Egy jótorkú bosnyák átkiáltott a mieinkhez:

— Héééé! Sztani! (Ami azt jelenti, hogy állj meg!)

Eminnen egy szerb legény visszakiáltott:

— Mit akartok?

— Ne lőjük el hiába a lövéseinket. Menjete ti is vissza, mi is visszamegyünk. Majd holnap máshol is találkozhatunk.

Az okos beszéd tetszett a hadnagynak és megállította a tüzelést. Mi az ördögnek is lett volna tovább a patronpazarlás, amikor úgysis kevés volt!

Már éppen készülődtek a mieink, hogy ki-mennek a kutyaszorítóból és az ellenség is kezdett cihelődni, amikor oldalt 5—6 toprongyos turbános atyafi nagy abajgatással előremászott és a mieinket löni kezdte. Alláh; pucáj svába.

Világosan olyan vadbolond fanatikusok voltak, akik a hadjog ősi szabályait a maguk kedve szerint sértették meg.

A hadnagy elkáromkodta magát és sörtűzre készült.

És mi történt ebben a pillanatban?

A „félvad” ellenség hevesen lövöldözni kezdett a maga lázadóira. Nem túrték el, hogy

azt a szót, amit az *egész* csapat nevében kimondottak, a maguk emberei megsértésék.

A békeszegők ott hullottak el vagy futottak odébb a mieink szemeláttára a maguk embereinek a lövéseitől.

Mikor pedig ennek vége volt, becsületudó módon átkiabáltak:

— Most már mehettek. Zbogotn!

Huszárbecsület

Ez a II. hadsereg szeptemberi előnyomulásából való, (mely Tuzla, Brcska, Bjelina, Zvornik és a Drina-mellék megszállását befejezte).

Szeptember 22-én a 25. gyalogdandár végre bevonult D.-Tuzlába és a város hódolása után annak keleti részén tábort ütött. A dandár eleje a budapesti 32. tartalék- (mert ilyen is volt!) ezredből került ki és ez még azon éjjel tovább vonult Gorni-Tuzla megszállására.

Másnap reggel a dandárparancsnok mellé beosztott 8. huszárezredbeli Kátai Menyhárt nevű közvitéznek parancsos írást nyomtak a kezébe, hogy lóháton vigye azonnal Górnit (felső) Tuzlába a budapesti ezredhez; ott adia át és térjen azonnal vissza.

A huszár nyergeit és elkocogott. Délre várták vissza, mivel felső Tuzla oda legföljebb 12 kilométer lehet. Kátai azonban sem délben, sem délután, sem este nem érkezett vissza. Mivel pedig sem írni, sem olvasni, sem a magyaron kívül más nyelven beszélni nem tudott, a környék pedig tele volt leskelődő junakokkal, este már kimondották, hogy a derék huszár a

vadvidéken „eltűnt” és holnap már ki kell törölni a menázsi-jegyzékből. Annak már legföljebb a mennyországban főznek, mivel máskülönben hűséges és kötelességtudó katona.

Kátai azonban éjfélután 3 órakor halálra fáradt lován egyszerre csak bekocogott a táborba és másnap csodálatos dolgokat beszélt. Neki azt parancsolták, hogy menjen csak a zvorniki derékúton és az első elágazásnál balra térjen le; egyszeribe felső Tuzlán lesz. Igen, csak hogy nem volt balra elágazás sehol. (Valójában volt mégis, csak hogy olyan csepötés, sziklás az a vidék, hogy a magyar Alföldhöz szokott szeme nem vette észre.) Kocogott tehát tovább, majd visszafordult, de mivel nem volt balra út sehol, meg-meg csak előre! Este felé egy nagyobb, jól egybeépített városra bukkant és örült neki, hogy végre megtalálta felső Tuzlát. Csak az volt a baj, hogy ott meg fegyveres emberek állották el az útját és elkezdtek rá lövöldözni.

Vissza, a kutyafáját! Vágtatva épen menekült ki a kelepceből, pedig már előlről-hátról lövöldöztek rá. Látott ott egy nagyobb-fajta folyóvizet is, hát mindjárt gondolta, hogy az nem is lehet felső Tuzla. Visszafelé kocogva valahogyan ráigazította mégis valami jótételek az öszvérútra, balra.

Késő este bekövetkezett így az igazi Tuzlába és ott meg is találta a budapesti ezredet, azonnal átadta a rábízott parancsot az ezre-

desnek és az üzenettel azonnal vissza is lovagolt éjnek-éjszakáján az alsó Tuzla alá, a maga táborába. Reggel 7-től másnap hajnali 3-ig egyhuzamban étlen-szomjan lovagolt, de a parancsot mégis híven teljesítette.

A tiszték kispekuláltak, hogy a derék huszár a fölkelés egyik tűzfészkébe, egyenesen a Drina és a szerb határ mellett fekvő Zvornik városkába lovagolt bele, amire ő nagyot nyelt, de nem szólt semmit. Később Zvornik elfoglalása után az ottvaló békés emberek csakugyan azt mondták, hogy néhány nap előtt egyetlen magyar huszár be akart lovagolni a városba, de puskatűzzel fogadták.

A hűséges katonai kötelességteljesítésnek ez a vitéze bizonyosan többet érdemelt volna annál a másodosztályú ezüst vitézségi éremnél, amit kapott.

A blazsuji bég története

A szarajevói síkság egy kis darab földi paradicsom.

Hosszúsága akkora lehet, mint Budapest-től Szentendrétig. A két laposabb oldalát mérsékelt hegyek övezik be, a két végét magas hegycsoportok zárják le.

A keleti végét a több mint másfélezer méter magas Trebevics-hegység koszorúzza. Itt lakik a Vila nevű tündér is, mint a nagy délszláv monda tartja. Az „aranyos” Szarajevó a piramisforma Ddbelo Brdo alatt, mélyen be van ékelve a nagy hegységből előtörő Miljacska mind a két partján. Valóhan „aranyos”. Minaretjei Sztambulban is számot tennének. Még keleti városnak is a legszebbek közül való. Bosna-Seralj volt a neve a török világban és nagy híre vala Samarkandig. Nem csodálom, hogy sajnálták ideadni.

A síkság nyugoti végén, ott, ahol a hadiút Hercegovina felől betorkollik, az erdős Igman-hegység aljában, a kis Blazsuj húzza meg magát egy oldalvölgyben, két forrás között. Nem messze van tőle Ilidse az ő kénköves fürdőivel.

A mi Kállay Bénink szép és nagy fürdőhelyet csinált belőle később. Közel van oda a Boszna forrása is; Vrele Boszna nevű kis faluval. Később ez is kirándulóhely; akkor még rongyos kis házcsoport, amelynek kiváltképpen szép szilvásaira és dinnyeföldjeire emlékezem.

Az egész síkság örökké üde smaragdsziget a nagy, rideg hegységek közé szorítva. A Boszna, a Zelesnica és a Miljacska hullámain kívül száz más patak szeli össze-vissza és az üde vizek nem engedik meg, hogy ott a fű megsárguljon. Ha ez a síkföld az alpesi tartományokban volna, /csodájára jönnének az angolok és tele volna szanatóriumokkal.

Mink 1878 augusztus 19-én Szarajevó bevétele napján, jól teljesített kötelességek után telepedtünk meg a kicsike Blazsujban. Oda voltunk rendelve, hogy a síkság kulcsát jól a kezünkben tartsuk, mivel a hegyek közt egy 600 fejből álló fölkelőcsapat „röpködött”. Az a hír volt róla, hogy ezt a csapatot maga Csen-gics Tahir bég, Blazsuj ura vezeti.

Nagyhírű régi bosnyák nemzetség sarja, akinek a nevét Sztambulban is jól ismerik. Mondják, hogy ősei vagy 500 esztendő előtt magyar nemességet is kaptak. De ez már feledésbe ment az ozmán századok alatt.

Az ott maradt keresztény kmetek szörnyű dolgokat tudtak róla mesélni. Milyen hatalmas, dolyfős és kegyetlen földesúr volt! Ha kint állott a hánja előtt, minden karavánnak le kel-

lett a lóról szállani, amíg előtte áthaladt. Azonkívül a kezét is meg kellett csókolni. Szóval hatalmas, gazdag és büszke földesúr volt, akit — így beszéltek — szintén jó volna a szarajevói haditörvényszék elé cipelni és ott fejbölvetni.

Ez a kívánság különben az ottragadt Risztó nevű belső urasági jobbagynak a mindennapi imádságába is bele volt foglalva, mivel ebből azt reménylette, hogy a ház, ahol lakott, végleg az ő tulajdona lesz. Hiszen csak meg lehetne csípni!

Egyelőre azonban mindez csak jámbor keresztényi kívánság maradt. Risztó t. i. jámbor orthodox szerb volt. Este-reggel nagyon hányt a keresztet és nekünk hétrét görnyedve hódolt.

Csengics Tahir bég azonban eltűnt az egész családjával együtt. Szép emeletes „kastélya” a domboldalon egészen üresen állott; csak éppen a diván-fák maradtak meg benne. Pompás kis török kastély volt; itt szállottak meg a tisztek. Lejebb az útszéli hánban pedig az emeleten a század legénysége lakott. A földszinten végre a lovak. Ezenkívül még 3—4 gazdasági épület is volt ott, valamennyi üres.

A hánt és a hozzávalókat sebtében megerősítettük, hogy védhessük magunkat, ha a földesúr 600-ad magával „hazajön”. De nem jött haza, sőt a sunyi rajáh-k azt híresztelték, hogy már nem is jön, mivel Livnába vette be

magát a többi gazdag béggel. Csengics Tahir tehát a maga népénél derék hazafi volt; olyan, amilyenre mink is büszkék lehetnénk.

A szép majorságot oldalt két üde forrás tette még szebbé. Az Igman oldalából törtek elő. Nagy gyönyörűségünk volt ez a két forrás a nagy melegben nekünk is, az átvonuló csapatoknak is.

Ezek közül különben nemsokára két legény lőtte agyon magát a forrás mellett. Megunták a nehéz életet. Szépen eltemettük őket ugyanott és a fejük fölé nagyjából összetákoltt keresztet kaptak. Máskülönben pedig nem is kérdeztük a nevüket. Csak az egyikről tudtam, hogy Bukovinából ideszakadt csángó-magyar volt. Elég bolondul tette, ha már ilyen meszszire elkínlódott. A katonáéknál nincs becsületük az olyan halottaknak, akik a tábor mögött esnek el a maguk kezétől. Ezekért csak a polgári életben szokás jajveszékelní.

Hát ezen az elhagyott helyen a mi szolgálatteltevő századunk körül hamarosan eleven élet keletkezett. Nagy pihenő táborunkban mindig voltak jövő-menő csapatok. Épkézláb emberek és sebesültek. Olykor egész dandár szállt itt meg egy éjszakára. A doboji nagy harcokból érkező csapatok is itt pihentek és mentek másnap tovább. Elkértük tőlük a kiolvasott kéthetes újságokat és adtunk nekik helyette egy kis protekciós szalmát éjjelre.

Így éltünk itt szeptember 19-ig, tehát egy egész hónapig. Aznap egyszerre csak történt valami. Épp aznap vonult át a derék szegedi 46. ezred Livnó felé. Este, szokott módon, mivel valami kis szellemi emócióra is volt szükség, a 32-levelű bibliát forgattuk.

Egyszerre csak beállít egy fáradságtól szuszogó baka a szobába; lábhoz csapja a pus-káját és jelenti:

— Tiszteletes úr (t. i. tiszthelyettes) jelentem alássan, hogy Csengics Tahir bég ott van Kaszeticsen.

Fölugráltunk valamennyien. A katona el-szuszogta, hogy hazsidsii előőrünknel a bos-nyákok elárulták, hogy ez este Csengics Tahir bég 15—16 fegyveres ember, 4—5 asszony és vagy 12 ló kíséretében Kaszeticsre érkezett (ez már jóval odébb, a hercegovinai úton van) és ott egy török házában szállottak meg. Az örsparancsnok azt üzeni, hogy még az éj-szaka el lehetne őket fogni, csak több embere volna!

— Hú, ez már nagy dolog. Hamar, hol van a százados?

Szaladtunk a századoshoz. Ez nagyon opportunus régi granicsár-ivadék volt és kö-zömbösen hallgatta a jelentést. Szinte ásítva mondta:

— Nagyon sötét van. Úgy másfél óra múlva feljön majd a hold, akkorra álljon ké-szen a negyedik szakasz.

No, ez éppen az én szakaszom volt. Örültem neki. A Risztót pedig ott rázta a hideg- az ajtó előtt, hogy szinte kerepeltek a fogai.

Azonban a küldött híradó legénynek sem tetszett a halasztás:

—Kérem alássan, sietni kellene. A bosnyákok azt beszélték, úgy értettem a szavukat, hogy Csengics Tahir bég a holdvilággal már a „hegyekbe röpül”. Kaszetics pedig messze van innen.

A bosnyák szláv beszéd ugyanis tele van törökös virágokkal.

Megjelentettük a századosnak, de a százados fölmordult:

— Úgy marad minden, ahogyan parancsoltam!

A küldött legényt azonban visszaküldtük Hazsidsibe az üzenettel, hogy csak várjanak.

A szakasz éjfél felé, amikor a hold a hegyek közül az orrát kidugta, azonnal fegyveirbe lépett. A százados azonban már aludt. Felköltötték. Azt üzente le, hogy majd csak hajnalhasadáskor indulunk.

A szakasz morgott, de leszerelt és várt Hajnalig békéiben. Mindenki tudta már, hogy Csengics Tahir bég ezalatt csakugyan a „hegyekbe röpül”...

Azonban nem röpült szegény mégsem. Ugyanis ezalatt a következő dolgok történtek:

Jankovits Árkádia tizedes (derék, művelt torontáli, nagyszentmiklósi fiú volt, aki ma-

gyarul, szerbül egyaránt jól beszélt és a mély bosnyák idiómát is hamar megtanulta) a parancs alól kibúvván, 4—5 legényt vett maga mellé és azokkal elindult Hazsidsibe, onnan pedig Kaszeticsra. Az ilyen pedig nagy sor. Ha rosszul sül el, jobb lesz, ha mindjárt ő is ottmarta halva a kaszeticsi sziklák között. Ma is becsülöm érte, hogy mégis azonnal elindult. Csekély erő állott rendelkezésére, de Hazsidsiben jó vezetőt kapott az őrségtől. Árulkodó bosnyák ember és kém volt ott bőven; sajnálom, hogy keresztény volt valamennyi.

Jóval éjfél után ért a veszedelmes házhoz. A katonákat szétosztotta a sövény mellett és mivel a bég a szilvafák alatt alszik, nagy, erős és mély bosnyák hangon bekiáltott a szilvásba:

— Tahir bég Csengics hajd'ovamo! (T. i.: gyere ide.)

A bég álmából fölrezzent és abban, a gondolatban, hogy valamelyik híve akar neki valamit mondani, fegyver nélkül, pőrén odalépett a sövényhez.

Ott szurony és fegyvercső meredt a mellé- nek.

A tizedes rászólt:

— Lépj ide, különben lelőlek!

A bég, mit tehetett szegény mást, kilépett. Ott nyomban hátrakötötték a kezét. Fegyver nem volt nála.

De ugyanabban a pillanatban lövések történtek a kertből és a házból. Lárma, asszonyi

jajveszékelés, kutyaugatás kísérte a rövid lövöldözést. A homályban szerencsére senkit sem találtak el a mieink közül. A katonák behatoltak és Tahir bég kísérete szanaszét ugrott.

Ha tudták volna, hogy milyen csekély erő lepte meg őket, ez a merész éjjéli kaland bizony másképen végződött volna. Az ilyenért különben a hadseregnél vagy magas érdemjel jár, vagy fejbélövés, már ahogyan a parancs ellen csinált vállalat sikerül. Jankovics Árkádia egyiket sem kapta meg, hanem mindenféle későbbi fejfájásokban volt része, mint ahogyan ez az életben sokszor előfordul, ha az ember a derékségén kívül még bátor is.

Egyébiránt több mozlím urat is fogtak el ott és egy szolgát. Az asszonyok is ott voltak. A lovak is, a fegyverek is, az arany-ezüst marha is. Jankovics a foglyokat megkötözte s azon módon el'is indult velük Blazsujba ...

Most mink következünk.

A kirendelt szakasz hajnalhasadáskor megint fegyverbe lépett és a jelentésre a százados meg is jelent. Majd ő maga vezeti a szakaszt! Kihúzta a kardját:

— Habt Acht!...

De íme, ekkor már Hazsidsi felől nagy riadalommal érkezett a derék katonacsoport. Szuronyaik vígan csillogtak a kelő nap fényében.

Közbül Csengics Tahir bég, a büszke földesúr, hátrakötött kézzel. Szép, erős alakja egy fejjel magaslott ki a többiek közül. Fején

a törölt urak szép skót-selyem, turbánja volt. Mellette Ali Pasics bég, a nagy úr sógora, szintén szép, erős férfi, megkötözve. Mellettük a fiatal Szulejman Pasics bég. Gyönyörű mohamedán fiatalember, olajbarna arccal, okos, szép szemekkel, szintén megkötözve. Végül az idősebb Szulejman Begics bég és egy kocsis, akit velük együtt fogtak ímeg.

A menet után egy sereg keresztény bosnyák krnet következett. Valamennyi a bég parasztja. Zsivióztak nagyon., i Volt olyan is, alti a megkötözött büszke urat hátulról megütötte és meglökdöste.

A bég a tizedeshez fordult ezekkel a szavakkal:

— Ölj meg, de ezt a cudarságot ne engedd ezeknek a kutya'knak!

A csőcseléket azután a szurony hegyével kellett illendő távolságban tartani.

A béget most a maga tulajdon kastélyában fogtuk először vallatóra. Valamennyi fogoly kijelentette, hogy nem volt része a fölkelésben. A Risztó fogvacogva ott ólálkodott a kapuban és amikor őt kérdezték, nagyon összezsugorodott a büszkesége:

— Én nem tudom; csak hallottam. Én nem láttam semmit. Boga me!

Tahir bég megvetőleg nézett rá és mély hangján odaszólt neki:

— Risztó, hozz vizet, mert szomjas vagyok.

A Risztó ész nélkül szaladt a patakhoz és hozta a vizet egy ibrikben.

A bégeket azután egyik önkéntes barátomnak, azóta Istenben boldogult Vojnics Fábiánnak adták át (szabadkai fiú lévén, tudott a nyelvükön), hogy egy csapattal a szarajevói haditörvényszék elé kísérje, ahonnan akkor-tájban az út egyenesen a város végén lévő vesztőhelyre vezetett.

— No, ezeket sem látjuk többé viszont!

Még most is mintha látnám az utolsó jeletet.

Vojnics önkéntes a bégeket a fal mellé vezette és odaállította őket, amíg elkészült kis csapatával. Akkor a félszakaszt is odavezette és töltetett:

— Ladet!

A fegyverzavárok csattogtak. Ezt azonban a foglyok arra magyarázták, hogy ott a fal mellett most azonnal agyonlövik őket.

Az ember csak a halál pillanata előtt érti meg igazán, hogy mi minden lakik az ő felebarátjában. Ha mi azt életünkben tudnánk, oh Istenem, milyen másképpen becsülnénk meg egymást!

Ezek itt azt hitték, hogy azonnal meg fognak halni. Csengics Tahir bég szembe fordult, a fegyverek csövével. Fejét fölszegte és dacosan nézett farkasszemet a halállal. Mellette a két idősebb bég szintén állva maradt. Az ifjú Szulejmán bég apja térdeit fogta át,

mintha tőle várná a védelmet. A szegény kocsis pedig ura lábainál kuporodott le, mint egy hű kutya.

Ha festő volnék, még most is meg tudnám festeni ezt a gyötrelmesen magasztos jelenetet. Mint ember azonban férfias szeretettel gondolok a nemes bégekre.

Vojnics Fábíán észrevette, hogy félreértik. A maga nyugodt hangján odaszólt nekik:

— Ne bojsze! — Vagyis hogy ne féljenek.

Azután közrevette őket és a szuronyos kíséret csakhamar kikanyarodott a Boszna hídja felé.

Este, hogy hazatértek, Istenben boldogult barátom elmesélte, hogy a bég pénzzel kínálta a jó bánásért, de mivel nem fogadta el, szép keleti szivarszopókáját adta oda neki barátságos emlékül.

Az asszonyokat két kocsiban a százados hozatta Blazsujba és onnan Szarajevóba vitette őket. Az értékes jószágokkal azonban valami hiba történt. Eltűntek. Ebből azután később nagy becsukások lettek ...

Vagy két hét telt el azután.

Egyszerre csak egy hintó áll meg a blazsujji ház előtt. És kilép belőle a mi gazdánk: Csengics Tahir bég, szabadon, büszke mosollyal az ajkán.

Mindenki el volt képedve.

A bég azonnal fölismerte Vojnic Fábiánt; odament hozzá. Barátsággal megrázta a kezét és elmondta, hogy a haditörvényszék mindnyájukat felmentette. A fölkelésben aktív részük nem volt (vagy legalább nem lehetett rájuk bizonyítani) és mivel nem fogták őket el „fegyverrel kezükben”, a marciális törvényt ebben sem lehetett rájuk alkalmazni.

Bizony, a jó szerencse is sokat ér az emberi életben.

Hanem, hogy micsoda elbáméskodó és elhüledező nap volt ez Blazsujon, amikor a mi nemes bégünk szemlét tartott a birtokán, azt már megint bajos volna leírni.

A Risztó minden fordulónál az ura keze után kapkodott és szent áhítattal csókolgatta.

Az ő napja már lealkonyodott megint.

*

Ebből a történetből még csak egy kép maradt a fejemben. Egy demoralizált századnak a képe.

A századparancsnokra nehéz dolgok sülttek ki. Az ő bűne a mi kedves, derék, víg és bátor századunkat csúnyául megviselte, őt magát elvitette a főparancsnok, Isten tudja hová.

Az utolsó napokban már nem volt ott engedelmesség többé. Csak úgy megszokásból ment minden és azért, mivel olykor a regle-

ment-en kívül eső barátságos pofonokat ígértünk.

A legények csatangoltak, ittak, részegedtek. Ez az állapot pedig veszedelmes volt, mivel a század magyarokból, németekből és szerbekből állott. Blazsuj pedig fontos, forgalmas pont volt.

Nem rajongásból, de igazság szerint mondom, hogy a rendet mink magyarok bírtuk csak annyira fenntartani, hogy ránk ne zuhanjon valami gyalázat. Pedig bizony a magyar legények is ittak és korhelykedtek, már t. i. amennyire ott lehetett.

Az elindulás előtt való éjjel egyáltalán nem volt rend többé. Szinte mindenki ittas volt. Hazai nótákat énekeltek. A legcsúnyábbakat. Egész éjjel nem aludtunk, arra kellett vigyázni, hogy verekedés ne támadjon.

Ez bizony nagyon nehéz sor volt; de nem is tartott sokáig.

Vrandukban már új, emberséges, de kemény századparancsnokot kaptunk és a meglazult fegyelem egy hét múlva már tökéletesen helyre volt állítva.

Valakit temetnek

Ősz volt már és az erdő mindenfelé sárgulni kezdett. A háborúnak körülbelül vége is volt.

A tábornokok gyűlése Szarajevóban úgy találta jónak, hogy az idén Novi-Bazárba már ne menjünk be (ez az előrenyomulás 1879-ben vér nélkül történt meg), tehát kezdődött a háborúviselt csapatok elhelyezése. Egyes ezredek hazamentek, mások téli szállást kaptak. Azok vígan, nótázva masíroztak hazafelé, emezeknek folyt az orruk vére.

A mienk is folyt.

Századunkat, mivel egyrésznéek nyelve szerb volt, télire Vrandukba parancsolták és mi nagy búsan útnak is ereszkedtünk minde-
nestől.

Talán egyedül Tarka Pétörnek volt benne öröme. Egy jó pajtása ott feküdt Zenicán, a hevenyészett kórházban, sebesülve. A golyó éppen a vállát érte, de nem nagyon. Csak éppen a porcogóba vágott egy kis csatornát. A sebről azonban sohasem lehet tudni, hogy ki

micsodás? Minden seb kapu a halál számára; csak a haláltól függ, hogy tetszik-e neki rajta besétálni? Van olyan, akit a mellén lönek keresztül és hamarosan meggyógyul. Másnak megint csak a bőrét szántja meg egy kicsit a golyó és addig-addig, hogy belehal.

Annak a legénynek a válla azonban elkezdett genyedni. Nem bírtak vele az orvosok. Úgy lehet, a ruhájából volt egy foszlány a sebben, avagy ő maga nem tartotta meg jól az orvosi parancsot. Később már olyan volt a színe, mint a szegény Lázárnak. Elvitték Zenicára a századtól, hogy ott talán meggyógyul. Azért tehát, amikor az úti parancsot megkaptuk, a Tarka Pétör azonnal így szólott:

— No, legalább meglátom Zenicán a szegény Pistát is.

Buzovacsától kezdve nem a derékúton, hanem a rövidebb hegyi úton mentünk át. Ez meredekebb volt, de nagyon szép. Jobbára erdőn visz át a keskeny karaván-út, az pedig ilyenkor csudaszép. Még a mesében sincsenek olyan szép aranyerdők, mint Bosnyák-országban ősszel.

A lombtenger csupa merő sárga volt. Sötét, haragossárga, zölddel, pirossal, kénsárgával, fehérrel behímezve. Olykor a százados a szebb helyeken megállította a kis hadoszlopot és pihenőt engedett. Ő maga kiállott egyedül egy sziklára és kivont kardjára támaszkodva

bámulta az alattunk elterülő aranyerdőt. Pedig már nem volt fiatal ember.

A legények alatt gesztenyével tömték meg a tarisznyát. Mert az is volt ott elegendő és éppen abban az időtájban hullott. Aztán mentünk tovább felfelé, majd meg lefelé; tele tüdővel szívtuk magunkba a fanyar illatú, de tiszta őszi levegőt.

Egy-két hegyi község is akadt az utunkba. Néhány fekete födelű ház, köztük fából készült csinos minaret; de ezekre nem volt gondunk. A lakosság különben is elrejtőzött, amikor látta, hogy jövünk.

Akkor már nem lövöldöztek reánk. Odsaknál vérbefulladt a bosnyák szabadság, amelynek csak éppen az volt a baja, hogy az elegendőnél is nagyobb volt. Mert a szabadság is olyan kincs, ami nagyon hamar elpazarlódik, ha több van belőle, mint kellene.

Hát így értünk be fáradtan, sárguló tölgygalyakkal a sapkánk mellett, Zenicára. Ez pedig szép, nagy török város, helyes dsámiával, minaretekkel és csinos keleties házakkal. Jobbára jómódú mohamedánok laknak benne, de laknak katolikus keresztények, vagyis latinok is. Ezek közt a hitet egy sokszáz éves ferencrendi zárda tartotta fenn. Itt koldús barátok laknak; harangjuk is csak egy van, az is inkább csak amolyan nagyobbfajta csöngő. És még ez is valami rozoga haranglábon lógott.

A mezítlábas, rongyos harangozó atyafi nagyban rángatta a harangkötelet, amikor arra mentünk. Az egyik katona rá is szólt:

— Kinek kolompolsz; talán nekünk?

Az atyafi igent intett a fejével és féloldalvást odaszólt:

— Jók! Halottnak harangozok.

Azzal buzgón húzta tovább a verset.

A fáradt századot azután szétsztozatták a városban levő testvér-századunk szállásain. Én magam megtudtam, hogy a rögtönzött kórháznak a parancsnoka egy régi jó földim és barátom. Az is különös, hogy az ezred legvígabb önkéntesét tették éppen erre a szomorú helyre.

Örült, amikor meglátott:

— Szervusz, öreg. No, jó, hogy jössz; éppen ma reggel üresedett meg egy ágy a számodra. Egy katona kihalt belőle. Ebben elalhatsz az éjszaka. Egyedül leszesz egy szobában. Uri mód. Még rántottlevest is kapsz estére.

Persze megköszöntem és megöleltem érte. De ami az ágyat illeti, ez már nem tetszett. Már csak még sem kívánatos az olyan ágyban feküdni, ahol aznap halt meg valaki. Megkérdeztem, hogy ki volt az?

— Nini! Hiszen éppen tőletek való volt. Infanterist Szabó István volt a neve.

— Az, akinek a vállát lötték meg egy kicsit?

— Az, az! Belehalt a szegény. Az orvos azt mondta, hogy genyvérűséget kapott. Csöndesen halt meg, kevés bajrom volt vele.

— Hát hol van?

— No, gyere, éppen most teszik a koporsóba.

Kimentünk.

Egy kis szabad térség volt ott. A túlsó oldalán kút, csobogó, üde vízzel, a dsamia, vagyis török templom előtt. A kőkáván szép arab betűk voltak kifaragva a Koránból. Egy-két mohamedán már mosdott is a medencében. Péntek volt és már estefelé. Ilyenkor kezdődik a törökök istentisztelete.

Már gyülekeztek is szép ünneplő ruhában; hófehér turbán a fejükön, hosszú kaftán a vállukon, aranyos ruha a mellükön, piros szattyánbocskor a lábukon.

Emitt pedig a kórház előtt egy kétszer-sültes, vagyis cibakos láda volt készen, jól le-szőgezve. Rajta a gyáros jegye is:

W.

T. 2348.

Wien.

Odafordultam a pajtásomhoz:

— Hát ez minek itt?

— No; hiszen ez a koporsó.

— Koporsó-e? Kinek a koporsója?

— A Szabó Istváné, ő már szegény benne is van. Itt bizony ilyen üres ládában szoktuk eltemetni a halottakat. Másmilyen itt nincsen.

— De hiszen nem is férnek bele.

— Az igaz, hogy nehezen; de ha muszáj. Még jókor összehajtogatják a halott kezét-lábát és úgy ültetik bele a ládába.

Egészen elszomorodtam.

Azonközben megjött a pap is. Igazi szőr-csuhába, sőt pokrócba öltözött koldússzerzetes, egészen mezítláb, hajadonfővel. A tonzúrája jó nagy volt. A derekán egy kócmdzag volt átkötve.

Mellette az egyházfi. No, ez még szegényebb. Toprongyos, hórihorgas, kócos bosnyák; az is mezítláb. Egyik kezében hozta a pap durván szőtt szertartásos ingét, stóláját; a másik kezében pedig egy törött köcsögnek az alját. Ezt letette. Akkor láttam, hogy szivacs van benne.

Felöltöztette a papot a házi vászonba. A barát komolyan, méltóságos ábrázattal, mély áhítattal kezdte el a szertartást, éppen úgy, amint otthon szokás. Levettük a sapkáinkat és letérdeltünk a Miatyánknál.

Akkor a rongyos egyházfi a pap kezébe adta a törött cserepet. A pap kivette a spongyát belőle és ezzel hintette be a cibakosládát.

Requiescat in pace!

Ez volt a beszentelés.

Erre aztán két baka vállára kapta a ládát és indult vele. A pap és az egyházfi velük:

*Et cum Lazaro
Quondampsupere,
Vitam habeat
Sempiterum*

A pap énekébe azonban felülről hosszú, vontatott siránkozások vegyültek. Fönt a minaret erkélyéről éppen akkor szólt a müezzin is, az ég négy tája felől kitárt kezekkel hívatván az igazhívőket Alláh hajlékába.

Kelet és Nyugat, énekben összekeveredve,

Jöttek a mohamedán gazdák. Szép, magas, ünnepi alakok. Szótlanul mentek el a mi koldus katonatemetésünk mellett. Szemöldökük össze volt húzva és egyik sem vetett, még csak egy futó pillantást sem a szegény Szabó István koporsójára.

Íme, pedig mi voltunk a győzők és ők a legyőzöttek!

Különben csak egy ember sírt ott az egész gyülekezetben: Tarka Pétör.

Két közvitéz

Mátyás.

A katonai szolgálatban a közvitézek közt is vannak bizonyos rangok. Így például azt, hogy valakit számár-nak nevezzenek, szintén ki kell érdemelni. Bizonyos okosság és derékség kell hozzá. Az igazán számár katonát csak Ökörnek, bivalynak, marhánaK és efféle alacsonyabb szellemi tehetségekkel bíró állatnak tisztelik.

Az én Mátyásom pedig olyan nagy számár volt, hogy békében még a „számár” rangot sem tudta elérni soha. A háború azonban meghozta neki is az előlépést.

Az igazi neve különben nem is volt Mátyás, hanem Kovács Gergely. A bamba, félkegyelmű katonákat azonban a mi ezredünk-néi, nem tudom miért, Mátyás-nak szokták nevezni. Másutt másképen nevezik, de mindennütt van valami csúf nevük.

Az ember nem is gondolná, mennyi ilyen Mátyás van a katonaságnál. Nem egészen hülye legények, de nem is egészen rendesek.

Egyiknél nincs meg mind a négy kerék, a másikonál öt is van. Hibás emberek, mint ahogyan a nép mondja.

Ezeket igazság szerint nem is kellene besorozni, de mivel mindenféle úton-módon sokan szabadulnak a katonaságtól, a bamba gyerekekre is ráhúzzák az angyalbőrt. Sokról különben első látásra nem is lehet tudni, hogy hibája van: ez csak azután a századnál tetszik ki. Itt pedig csúfságot űznek belőle; ütik, verik; minden nehéz munkát velük végeztetnek. Szerencsére az ilyen bamba legények testileg közönségesen nagyon erősek, lelkileg pedig érzéketlenek. Aki még érzékeny is, az siet magát agyonlőni. Ezekből kerül ki az öngyilkos katonáknak legalább is a fele.

A mi Mátyásunk csöndes, jó legény volt. Mindent szívesen megtett és sohasem panaszkodott. Nem is csodálom. Otthon kanászbojtár volt, az pedig nagyon alantvaló, szegényes hivatal. Aki besorozta, jót cselekedett vele, legalább is három esztendőre. Ruhája, enni-innivalója, lakása volt bőven a katonaságnál, neki pedig többre úgysem volt joga a teremtésben. Ő volt az egyetlen a században, aki nagyon örült neki, hogy a háború következtében októberre nem küldik haza megint kanászbojtárnak.

A hadjárat alatt Mátyás az én adjutánsom volt. Minden dolgaimat ő tisztogatta. Nem

nagy rang volt ez sem, de mégis valami. Azonfelül pedig egy kis jövedelemmel is járt.

A megtakarított pénzecskejét rámbízta és bizony az szépen növekedett. Kivált amikor már foglyokat is kísérettünk és azoknak kukoricát, uborkát, tököt és efféléket lehetett eladni. Mátyásban tudniillik kereskedői talantum is volt. Nem sok, de éppen elég. Az adandó készleteket egészen ingyen szerezte be a veteményes földeken és ami a fő, egyszer sem fogták meg.

Engem nagyszerűen kiszolgált. Utoljára már a szememjárásáról is tudta, hogy mit akarok. Amúgy is vigyázott az életemre, valamint az egészségemre is. No, ott érzélgősség ugyan nem volt, azt gondolom, azért vigyázott úgy reám, mivel reánézve hasznos ember voltam és végre is én voltam a takarékpénztára. Jóindulata fejében védelembe is vettem őt minden méltatlanságok ellen. Szamárnak azonban még én sem neveztem soha, pedig én mégis csak jó ember voltam.

Amikor pedig a nagy bajba belekeveredtünk, akkor mindenféle dolgok kiszültek. A nagyszájú legényekről kitetszett, hogy nem szeretik a golyófütyülést hallani. A pökhen-diekről meg kitudódott, hogy gyáva kutyák.

A Mátyásról azonban egészen más tudódott ki.

Milodrazsicsnél a bjelalováci ütközetnek egy parányi oldal-epizódja támadt. Amint zárt

oszlopban rohanunk, egyszerre csak oldalt a bokrokból golyók csapnak közénk, egészen közelről. Két katonát meglöttek; az egyiket éppen Mátyás mellett. Valami földije lehetett.

A század azonnal láncba bomlott föl, de mivel az ellenség mindjárt elszéledt az erdőben, az ezredes kürtjellel rendelte vissza a századot a csatarendbe. Egy ilyen kis háborgatás, az semmi. Csak előre, előre!

Alig állott az oszlop vissza, egyszerre csak a hegyoldalban, az erdő szélén egy ház mellett megint csalt lövöldözés támad. Közbe kiabálásokat is lehetett hallani.

No, ugyan ez már mi lehet megint?

A katonák fölmászáltak a sziklákra, hogy lássák, mi az. Onnan beszéltek lefelé:

— Nini, valami katona verekszik ott egymaga a ház mellett a törökökkel. Ahun a; éppen most lő le egyet a kerítésről. Hé vigyázz ... hé!... Elugrott! Most meg szurronnyal megy neki. Jól van, jól van!

A százados megkérdezte, hogy ki hiányzik még a századból? Hát a Mátyás hiányzott. Nem tért vissza idejére.

— No, az a marha megint valami bolondot csinált. Hamar egy raj fusson érte.

Elvállaltam a mentési akciót és futólépésben rohantam 8—10 legénnyel arrafelé. Messziről kiabáltunk, hogy ne féljen, már iö-vünk.

Hanem mire odaértünk, akkor már vége

volt mindennek. Egy holttest a kerítés alatt feküdt, egy a kapuajtó előtt, egy meg a gyöpn. Ez az utolsó úgy volt szuronnal leszúrva. A kezében még handzsárt szorongatott.

A Mátyás pedig törölgette a véres ábrázatját a tarka zsebkendőjével.

Rákiáltottam, hogy mert elmaradni a századtól!

— Hát hiszen nem engedtek vissza ezek a kutyák. Most már mehettem volna, de ez itt megkarmolászott egy kicsit.

A leszúrt fölkelőre mutatott.

A handzsártól való seb nem volt mély. Legott bekötöttük a sükségbeli sebkötőkkel, amilyeneket minden katona a borjújában hordoz.

Közben mások is jöttek oda. Az ezredes a látcsövén át kinézte a dolgot és ő is odajött.

— Mi történik itt?

Megjelentetem neki, mialatt a Mátyás félpofáját kötötték.

Az ezredes részvétellel ment oda a legényhez és maga nézte meg, hogy jól áll-e a kötés? Azután körülnézett és jobbkezevel a Mátyás vállára ütött egyet:

— Na, ezt jól csináltad, te — számár!

Ez volt az első eset, hogy a Mátyást valaki számárnak titulálta.

Pedig igazán nagy számár volt. Váltig azt kérdezgette most is, hogy őneki emiatt a dolog miatt nem-e lesz valamiféle bántódása?

Szalonnás.

Ez *igazi* név. Még pedig a vranduki szakácsunknak a neve. Bácskai fiú vala; Szalonnás Simony. Otthon pásztoember, aki már mesterségénél fogva is tudott a főzéshez, sütéshez.

Nagyon örült, amikor a századbeli nehéz szolgálatból, a neve után indulván, kiszabadítottuk és odarendeltük a dsámiba, a szerény tisztikonyhához. Ez már úgy október derekán lehetett, amikor már a hó is szállinkózott és jobb volt a meleg tűz mellett keverni az ételt, mint odafenn a Gorcsevicán a hegyi ösvényeket őrizni.

Szalonnás mindenképpen bevált. A mi ebédjeinknek olyan hírük támadt, hogy még Zenicáról is átjöttek a tisztek, ha valami jót akartak enni.

Szalonnás emlékezete egyébiránt azért maradt meg a fejemben, mivel egy újfajta tea-főzést talált föl. De mint Schwarz Berthold a puskaport, úgy ő is véletlenül találta föl.

A dolog így történt:

Az élelmiszerraktárban tengersok teánk volt. Lehetett egy métermázsa is. Nem tudtunk vele mit csinálni, hát esténként egy-egy marokkal befőztünk. A Szalonnás főzte meg a tűzhelyen egy nagy pléhüstben. A tűzhely pedig ott volt a dsáminak az egyik sarkában,

ahol különben a téglák már foszladoztak lefelé a falról.

Egy este nagyon pompás teát talált főzni. Az öreg kapitány el volt ragadtatva, hogy ő ilyen felséges teát még életében nem ivott. De egyáltalán mindenkinek ízlett. Valami finom, könnyű, de nagyon könnyű füst-bouquet-ja volt, mint a ceyloni vagy éppen a klongvai teának. De még ennél is sokkal finomabb.

Legott behívtuk a Szalonnást:

— Hallja maga, Simony, miféle teából való ez?

— Hát csak a régiből, kérem alássan. Csakolyan, mint a többi volt.

Faggattuk, kérdeztük, hogyan főzte be, de csak nem jött ki belőle semmi okos, bár ő maga is azt vallotta, hogy ez a tea csakugyan sokkal jobb, mint a többi.

Hát kikanalaztuk szépen végig a nagy üstből a csajkákba és felszürcsöltük mennybéli gyönyörűséggel.

Amint azonban az utoljót kanalazom, egyszerre csak valami keménybe ütődik a kanalam:

— Hopp, mi ez?

Kikaparászom, hát egy jókora füstös tégladarab volt. Nyilvánvaló, hogy ez a fél-tégla tüzelésközben vált le a falról és látatlanul beleesett a Szalonnás üstjébe.

Hát ettől volt olyan jó az a tea!

Innét kezdve, ha átmenő vendégeink akadtak este, úri vendéglátással azt parancsoltuk a Szalonnásnak, hogy abból a bizonyos ceyloni teából főzzön be a kedvükért.

Ő már tudta. Letört egy jókora füstös tégladarabot a falról és azt is befőzte.

A legnagyobb gourmét-k is el voltak ragadtatva a mi teánktól. Sőt egyik átutazó altábornagyunk vitt is magával haza a feleségének mutatóba egy marókkal.

Titokban összevgyorogtunk és azt mondtuk, hogy a víztől is sok függ. A bécsi víztől talán el is veszi majd ezt a finom füstzamatját.

Úgy lehet különben, hogy a Szalonnás otthon azóta meggazdagodott ettől a fölfedezéstől. Most már nem ártok ezzel neki.

Két tiszt

Cudar novemberi esőzések voltak egy darabig. Az utak föláztak és ami kocsi Bródtól Szarajevó felé tartott, leragadt. Még rosszabb volt az, hogy a régi rossz török út már részben munka alatt lévén, az új ökölnyi éles kavicsok fölemésztették a kerékpántokat is. Az eső meg zuhogott kegyetlen kitarással.

Mi Vrandukból kormányoztuk ennek a sáros, pocskos világnak a közepét, már ameddig a maroknyi csapat ereje elért. Az állapotot nagyon nehezítette, hogy az alig lezajlott háború után még mindig egyes fölkelő bandák mászkáltak a hegyek közt és olykor letörtek az útra rabolni, ölni. Sohase lehetett sehova kevés katonát rendelni, mert könnyen elnyomhatták volna őket.

Mi magunk ugyan nagyon jó viszonyban éltünk a magunk törökjeivel, mivel humánus kézzel dolgoztunk, de a két szomszéd város: Zenica és Zsepce nagyon messze volt tőlünk. Nem is jutott mindig őrzőjárat az útra, mivel a katona is véges emberi lény.

Egyszer a szakadó esőben az egyik hazaérkező őrzőnk agyonfáradva jelentette, hogy Zsepce felé az úton valahol 6—7 kocsi-ból álló élelmivonat van megrekedve két tisztel. Három kocsi hibás, négy összetört. A főhadnagyuk írásbeli jelentést is küldött.

Vizes papíroson, sebtében ironnal firkált, elmosódó betűkkel volt írva, hogy küldjünk nekik szerkovácsokat, pántot, emelőrudat és ennivalót. Ha lehet, 3—4 jó kocsit is. A katonák hozzátették, hogy a megrekedt kocsikban finom vöslani borospalackok vannak (hamar megszagolták), továbbá sütemények, szivarok és mindenféle jó. A Szarajevóban maradt súlyos sebesülteknek küldi „haza” — Bécsbői. Derék hölgyek és urak adománya, akik bizonyosan nem tudták, hogy milyen bajt csináltak ezzel a nemes emberszeretettel.

Kocsink, pántunk, stb. nem lévén, egy tizedessel újabb őrzőket küldtünk ki és azt üzentük, hogy legalább a két tiszt jöjjön be Vrandukba, amíg a gyalázatos eső elmúlik.

Az őrzőket harmadnap jött csak vissza a borzasztó útról, tökéletesen elcsigázva. Rossz híreket hoztak. A legénység a train mellől részint elszéledt, részint beteg. A tisztek sápadtak és mocskosak a sártól. Azonfelül betegek is. De a becses szállítmányhoz senki se nyúlt, noha a gyönyörű vörösboros-palackok kilátszanak a megzúzózott ládákból.

Az őrző megint hozott egy írott jelentést tőlük. Azt írta a főhadnagy, hogy a parancs és a kötelesség nem engedi meg nekik a szállítmány elhagyását: „... különben a kiállott fizikai gyötrelmeket már nem bírjuk el sokáig.”.

Ez nagy szó, ha ilyen derék tiszt írja!

Hamar egy erősebb őrző! összeszedtük a században található mesterembereket is és amivel lehetett, indultam kifelé menteni őket.

Borzasztó út volt. Hideg eső csapkodott bennünket. Reggeltől délutánig egy élő lényvel sem találkoztunk a pocskos úton. Nem, még egy verébbel sem. A katonák sárosán és morgván ballagtak. Olykor megállottunk egy kis rum behörpítése irányában, hogy a fogyatkozó szuszt pótoljuk.

Már késő délután volt és szürkült a völgyben az este, amikor a kocsikat elértük. Három ló hevert ott elpusztulva. A többi is nagyrészt a sárban, betegen. Egy kocsi egészen össze volt törve. A többi is hibás. Az egész olyan volt, mintha itt a halál angyala dolgozott volna.

Szinte rettegve állottunk meg a tönkrement szállítmánynál. Sehol egy lélek.

— Hé, van-e itt valaki?

Egy mocskos, sápadt cseh furvézer alak mászott ki az egyik kocsiból és szalutált.

— Hol a főhadnagy?

Hidegen, szárazon ezt felelte:

— Már késő. Ott fekszenek az első kocsi-
csiban.

A rongyos viaszos ponyvát föllebbentet-
tük és csakugyan ott feküdt mind a kettő sá-
rosán és véresen.

Néhány órája múlt, hogy agyonlőtték
magukat.

A természeti erők legyőzték a lelkiüket.

Úgy feküdtek ott, mintha testvérek lettek
volna.

Két török

Hodsa Imám Szálih efendi.

Ez a sok név: egy ember.

A derék Szálih, hogy rövidre fogjam, a vranduki mohamedán plébános volt. Teológiai rangja szerint volt *hodsa* a neve. Plébánosi állása szerint *imám*; mondjuk:esperes. *Efendi* pedig nemesi rangja szerint.

Ha az egész embert rangjaival együtt magyarrá fordítanám, körülbelül ez jönne ki belőle: Tarkóy esperesplébános úr.

Különben vérbeli török vala, nem szláv-bosnyák. A török úrinépnek minden testi és lelki vonása megvolt benne. Elfeledhetetlenüi érdekes úri alak volt, persze török értelemben.

A töröli nem kövér, hanem szikár; nem is magas, hanem közepes termetű. Az én hodsárn is ilyen volt. Arca valamelyest pergamentszerű és ráncos. A szeme sötét és éles, mint a handzsár. Ritkás szakálla beszédközben rengett és hangja határozott volt, szinte parancsoló.

Ha ő valamire azt mondta: *jók* (nem) és a fejét igenlőleg mozgatta hozzá (a törököknél

ez a tagadás jele), akkor aztán az *jók* is volt. Azon már nem tehetett változtatni.

A fején szép fehér turbánt viselt, szintén fehér, de sárga selyem-arabeszkekkel hímzett homlok-kendővel. Azonfölül mindig csibuk volt a szájában, a lábán pedig kékbeli bugyogó, sötét harisnya és piros szattyán-bocskor. Végül szép sötét övét is viselt a derekán és ebben tartotta ékes csípővasát, mert handzsárt nem volt már szabad viselni.

Ez a kétágú szerszám keleten általános. A jobbmódúak drága, ezüsttel szépen kivert tokban viselik és a tűzből ezzel tesznek parazsat a csibukjokba.

Egyszer kis híja, hogy egy törököt le nem lőttem egy ilyen csípővas miatt. Tüzet kértem tőle. Erre az hirtelen belenyúlt a tüszőjébe és onnan kirántott valami hosszút. Azt gondoltam fegyver. Pedig csak parazsat akart kivenni a tűzből nagy szívesen. Mind a ketten megrettentünk egymástól, azután pedig nevetünk. Neki nagyobb oka volt rá, mint nekem.

Hodsa Imám Szálih efendi egyébiránt büszke és eszes úriember volt. Sztambulban végezte az iskoláit és úgy tudott visszafelé írni, mint a víz.

Igaz; amikor az életben először láttam, nagyon kellemetlen helyzetben volt. A zsepcei ütközet után talán két nap múlva vonultunk át Vrandukon és akkor a hodsa oda volt kötözve a tulajdon dsámijának a kapufélfájához. A

háború fúriái öbelé is belevágták a karmukat. De nem lehetett valami nagy bűne, mert amikor őszre Vrandukba ment a századunk téli szállásra, akkor az én hodsám már vissza volt helyezve minden méltóságába és az ott levő jó öreg gazdaszázadosnak bizalmas barátja volt.

Itt kerültünk össze. Allah ne vegye neki bűnül, de jól összebarátkoztunk. Én ugyanis ott hirtelen nagy úrrá lettem. Szinte élet és halál ura, meg a kenyéré és boré.

A hodsá irántam való hajlandósága egyébiránt nem is innen volt, hanem onnan, hogy magyar voltam. Az előtte való esztendő pesti szoftáj órásából még mind a kettőnknek a fülében volt a *madsarlar kardasz* (magyar testvér) szó. És mivel tudta, hogy én tanuló fiatalember voltam akkor (az se tegnap volt már!), mindig csak *madéarlar szófia* volt a nevem. Vagy rangom után: *kirk*.

Beszélgetni, bosnyákul beszélgettünk. Tudniillik ő beszélt így, a földre kuporodva. Én megértettem, mivel a szerb nyelv még hazulról nem volt idegen előttem. De válaszolni csak makogtam. Az öreg kapitány segített, így azután néhány szép török meséhez is hozzájutottam az esős őszi estéken.

Tudnivaló egyébiránt, hogy a dsámiban laktunk és ott volt az élmezési raktár is. Egyszerűen elfoglaltuk a szent helyet és a hodsá békével türte. Nohát, minek szörnyűkődnek idehaza a történettanárok, hogy a

török hódoltság alatt meg a török használta szénaraktárnak a mi templomainkat! Kénytelenség; hadijog; punctum.

Egyszer nagy, nehéz munkám közben hangosan számoltam. A „három” szó megütötte a hodsza fülét, aki, mint rendesen, most is ott kuporgott mellettem a földön (székre sohasem ült) és a feketekávé mellett csibukozott:

—Három... haram! Te madsarlar szofta. Mit tesz az nálatok, hogy haram ... hárem?

Mondom neki bosnyákul, hogy *tri*. Mosolygott:

—Pedig azt gondoltam, hogy mást tesz.

—Hát mit?

—Hiiii! — nevetett és a szemét összehúzta, de nem vallott.

A hárem-ről a török a *chaurral* (ez a gyaur) nem beszél. Hanem azért a kis fiát mégis megmutatta. Gyönyörű bodrosfejű 7—8 éves fiúcska volt.

A hodsza minket igen szeretett és meg kel! vallani, hogy úri, lovagias módon viselkedett irántunk. Csak éppen az aranyat szerette talán jobban, mint minket.

Egyszer a házában egy szoba kellett a táviróhivatalnak. Én alkudtam vele.

—Mennyit kérsz hodsza érte egy hónapra?

—Nem tudom.

—Kell tíz forint? (Egy tízest mutattam neki.)

—Ez kevés.

—Hát kell húsz forint?

—Jók! Az is kevés.

Gondoltam egyet. Egy körmöc aranyat mutattam neki, ami akkor 5 forint 80 krajcárt ért.

—Hát ezért ideadod-e?

—Jeszte! Ezért már odaadom.

Ez a *keleti* ember volt már, aki a bankjegyben nem bízik, de az arany után kap, mint a kutya a tollseprő után.

No; két darab aranyat kötöttem a nyakára, vagyis 11 forint 60 krajcárt 20 forint helyett. Nem tudott hova lenni örömeiben, hogy mi micsoda becsületes emberek vagyunk.

Jeles keleti dolgai közül még arra emlékszem, hogy egyszer a Vasárnapi Újságot olvastam. Ő is belenézegetett. Éppen egy nagyon szép arckép volt benne: gróf Andrassy Gyula arcképe. Kardosán, magyar huszártábornoki egyenruhában volt ábrázolva. Szép, férfias arckép. Eszembe jutott, hogy ugyan tudja-e az efendi a képet „olvasni?” Mert a képet is úgy kell olvasni, tanulni, akár az írást. A töröknek pedig nincs képe, még a templomban sincs. Legfeljebb egy rosszul rajzolt olló, meg mérleg. Máig sem tudom, miféle vallásos jelképek ezek ott?

Mondom a hodsának:

— Te hodsza, ismered-e, ki ez?

A hodsza legelőbb is megfordítva vette a képet a kezébe, fejfel lefelé. Majd megint oldalra fordította. Jól megnézegette és rám vigyorgott:

— Nagy obesenyák vagy te, szofta!

No, gondoltam, ez fölismerte gróf Andrásyt, az okkupáció szerzőjét és most azt gondolj#, hogy csúfot üzök a hazafias érzelmeiből. Mégis megkérdeztem:

— Hát már miért lennék én obesenyák?

— Te szofta! Hát ilyent mutogatsz te nekem? — Rábökött a csibukja szopókájával a képre. — Hiszen ez egy asszony!

Ráhagytam és elneveltük a dolgot.

Szóval, jól összebarátkoztunk, alattunk pedig azalatt dinamittal fúrták az új országút számára való alagutat. (Hej, ezen is idegen népek járnak át azóta.)

Amikor végképen kilyukadt az alagút, valamiképen föl kellett szentelni. A völgyön véges-végig vagy ezer dinamit-patront véstek a kövekbe (ott még a parádé is hasznos munka volt) és úgy volt, hogy a fölszentelés pillanatában mind meggyújták. Legyen legalább durrogás bőven!

Igen, de hol van a pap? Se égen, se földön nem volt más papunk, mint Hodsza Imám Szalih efendi. Ez pedig mohamedán pap volt.

Mindegy. Az öregem megkérte a hodsat szép szavakkal, hogy ő áldja meg ezt az alag-

utat, Alláh nevében. Hiszen a tartomány szuverénjének úgylis megmaradt a padisah ő felsége.

A hodsa csavargatta egy darabig a fejét, de végre is azt mondta, hogy a mi kedvünkért megteszi. Hanem adjunk neki erre az alkalomra lovat, mivel az ilyen szent cselekedetet csak lóhátról lehet irányozni.

— Szívesen hodsa; akár kettőt!

Mint rendesen, csibukszó mellett jött el a szent cselekedetre, szépen kiöltözve. Valóban a fehér és zöld török ruha impozáns volt. Kivált a patyolat-köpönyege. A lóra úgy szökött fel, mint a mókus. Értett hozzá. Mi utána; ki lovon, ki gyalog.

Az alagút bejáratánál a hodsa kivette a szájából a csibukot, leadta egy gyereknek és úgy mondott el valami csodálatos török áldást. Ének is volt az, beszéd is. Közbe az arca átszellemült, kezeit kitárta és az ég felé nézve énekelt.

Az áldás a dinamit ropogásába vegyült bele és körülöttünk a nagy hegyek dörögve visszhangzottak.

Ez szép, megható, emberhez méltó pillanat volt.

Milyen áldást mondott Hodsa Imám Szalih efendi, azt mi ugyan nem értettük, de a szeme járása után ítélve, bizonyosan előfordult benne ez a tétel is:

— Allah, te nagy vagy, hatalmas és dicső! Add meg, hogy az ördög minél hamarább kivigye a svábát ebből a mi szép országunkból!

Ahmed aga.

Ez is vranduki alak.

Lejebb lakott és az útszéli tanyáját mi vettük bérbe, jó drágán. Az Ahmed-hánban voltak a tüzérek és a kantine, vagyis a katonai kocsmák.

Hodsa Imám Szálih efendi ezt az embert azonban nem szerette, pedig ez is vérbeli török volt és szintén hosszú szakállú.

Mivel pedig Ahmed aga nekünk zabot, árpat, kukoricát és ilyesmit szállított, azt gondoltam, hogy a hodsa irigyli azért a sok pénzért, amit érte az aga kap. Ámbár én sem nagyon szerettem ezt a sunyi agát, mivel a fizetésnél nagyon csillogott a szeme.

Egyszer azt mondja nekem a hodsa:

—Te, szofta, te nem vagy jó gazda!

—No, miért mondd ezt?

—Csak úgy mondom. Amikor a zabot átveszed, csak leméred a zabot és legfőleg a tetején markolászol bele. Pedig Allah nem egyformára teremtette az igazhívőket sem. A zab sem egyforma, az ember sem egyforma!

Azzal nem is szólt többet.

A legközelebbi zabszállításnál az Ahmed aga zsákjait megint lemérettem. Elővettem a pénzt és amikor láttam, hogy az aga szeme már csillog, hirtelen megálltam!

— Igaz ni! Most mindjárt a magunk zsákjaiba fordítjuk a zabot.

Legott megtörtént.

Hát íme, a zsákok csak félig voltak zabbal, vagy annyira sem. Az alsó felük csupa merő polyva volt.

Ahmed aga a zsákjaival és a zabjával együtt nyomban kidobódott a dsámiból és aznap éjjel szakadó esőben a csonkatoronyban megvasalva ült reggelig.

Különös, hogy a becsületünk ettől kezdve még nagyobb volt a környékbeli törököknél!

A két Arnautovics

Az egyiket Izmailnak hívták, a másikat Húszénak, ami kiírva annyit tesz, mint Husszein.

Testvérek voltak és mind a kettő vad albán-török. Igazi arnauta. Egy ősrégi emberfajta sarjadéka, talán a pelasgoké, mely még a hellén hódítás előtt való korban is őslakója volt a Balkán-félszigetnek. A tudósok az arnautákat tartják az Európában élő legősibb tisztafajtájú népnek. Ezek lettek volna ama bizonyos ókori illyrek. A zöme ott lakik a novibazári pasalikban és Albániában. Boszniában csak elszórt hegyi községekben laknak.

Hatalmas testalkatú, csodaszép fajta. A bosnyák hadjáratban néhány ezer ilyen derék legény verekedett velünk a fanatikus taslidsai mufti vezetése alatt. És bizony, ahol ezek voltak szemközt, ott kemény munkát kellett végezni. Uchatius nélkül ilyenkor nem igen ment a dolog.

Izmail és Huszó Arnautovics pedig a legjobb barátunk lett, amint következik.

A vranduki sasfészekbe, ahol közvetlen a háború után mi kormányoztunk, egyszer behoznak valami Robinson-féle alakot. Az egyik őrjárat szedte össze valahol a hegyekben. Apró embervakarc volt, valóságos pokrócruhában, de minden fehérnemű nélkül. A fején levő feznek a színe már nem is látszott a zsírtól. Nálunk vagy két kiló szappant kifőztek volna belőle. A lábán fapapucs volt, más semmi, úgy látszott, egy kicsit hülye is. Éppen olyan volt hátulról nézve, mintha valami medve volna, fapapucsban. Megmosolyogta mindenki.

Amikor behozták, úgy is forgatta a szemét jobbra-balra, mint valami fogságba esett vadállat. Szelíden ráordítottunk:

— Hogy hínak?

De az csak bámult. Vagy tíz percre tartott, míg a kérdést megértette; akkor pedig azt mondta, hogy Mújónak (Mullah) hívják, de hogy miféle Mújónak, azt már megint nem tudja. A ruhájáról nagy keservesen ki tudta vallani, hogy azt az apja kallós malmában verték kecskeszorból, otthon.

Amint itthon mondanánk, illetőségét is kutattuk. Vagyis a helyőrségi százados ráordított:

— Melyik faluba való vagy?

A vadember tudatlan szemével meredt bele a kapitány szemébe, de nem értette jól.

Úgy látszott, nem igazi bosnyák-szláv. Végre kinyaggatták belőle, hogy Doglodba való.

Doglod, Doglod? Utána néztünk az újonnan készült jegyzékekben. Sehol semmi nyoma.

— Hát merre van az a Doglod?

A kezével fölfelé mutogatott a Gorcse-
vica hegység ködös tetőire. De úgy tett a tenyerével, hogy még azon is túl van.

No, ezt még föl kell fedezni — vélte az öreg százados. A Mújó beszédéből az is kitűnt, hogy ott arnauták laknak. A muktár, vagyis a bíró igen nagy ember, attól félni kell. Van egy öccse is, a Húszó, az még nagyobb. Az még a farkast is meg tudja a pusztá kezével fojtani. A svábát is lőtte a nyáron Zsepcsénél, de golyót kapott a lábába. Még most is biceg tőle egy kicsit.

A százados erre azt mondta, hogy annál is inkább föl kell fedezni Doglodot; tehát holnap reggel jókor induljak el vagy 10—12 emberrel. De vigyázzak, hogy hiábavaló patronfogyasztás ne legyen, kivéve, ha másképen nem lehet velük megismerkedni.

No jó. A derék Mújó, akinek egyébiránt a butaságán kívül más bűne nem volt, az éjszakát az őrségen töltötte és jóltartották. Másnap korán reggel pedig még sötétben útrakerekedtünk az ő vezetése alatt, összesen tízen. Mind magyar legény volt, csak egy szerb, a be-

széd irányában. Ámbár a mi torontáli magyarjaink többnyire szerbül is tudtak valamit.

Hát keserves út volt. Valami 6—7 órát mentünk fölfelé. A nagy fáradtságot csak a bájos októberi tájkép szelídítette valahogyan. Mesés szép vidéken mentünk át. Sárguló erdőkön, sötét szakadékokon, vízesések fölött, szűk hegyi karavánúton. Egyhelyütt egész dióerdő volt. A katonák jól megrakodtak nagyszemű dióval.

Dél már elmúlt, mikor Doglod alá értünk. Szinte úgy tetszett, mintha most mi valami mesében volnánk és ez volna a szarkalábon forgó vár. Sziklára biggyesztve ült ott a kis helység, feketefödélű, törökös házakkal. A szélén néhány kezdetleges malom, közbül egy kedves, fatornyos mecset. Tiszta mohamedán hely volt, mely úgy látszik, a maga emberségéből önállóan élt itt, mint egy külön kis állam. Később kitudódott, hogy valósággal arnauta-telepítés. A szultán hozatta őket ide, alighanem muszájból.

A falu halott volt. Sehol egy lélek. Még kutya sem. A rostélyos ablakok mögött is csöndesség.

No, ezek elbújtak. Jó lesz, ha meg nem lövöldöznek bennünket. Töltött fegyverekkel mérészkedtünk beljebb.

A Mújó volt a követ. Egyenesen a muktár házánál kellett, hogy bezörgessen. De nagyon a fejébe verettem, hogy mit mondjon. Békességben jövünk. Sem adót, sem más egyebet nem

akarunk, csak egy kis sajtot szeretnénk jó pénzért venni. Ez beszéd.

A Mújó zörgetésére mély, dörgő hang szólott kifelé az udvarból.

—Mi az, Mit akarsz?

Erre a Mújó bekiabálta, amit kellett. Az ajtó félig megnyílt és egy gyönyörű szépszál ember jelent meg a nyíláson. Hatalmas keleti alak, széles váriakkal, kerek fejjel, amelyen fehér turbán ült. Fekete bajsza hegyesre volt kipödörve, a szeme is fekete volt, bátor és éles, mint a sasé. Kiszólt:

—Úgy-e, ti svábák vagytok?

Én pedig erre azt mondtam, hogy — Nem svábák, hanem magyarok vagyunk ... madsarlar.

Erre az ajtó egészen megnyílt és Izmail Arnautovics kíváncsian méregetett bennünket. Olyan fölséges, parancsoló alakja volt, hogy szinte égetett a szemejárása.

— Hát mit akartok?

A tolmács-legény elmondta szebben azt, amit a Mújó az előbb elmakogott. Izmail beszólt az udvarba:

—Hej, Húszó, hej! Gyere ide.

A Húszó is kijött. De ez még szebb alak volt, mint a bátyja. Még ma is gyönyörködve gondolok arra a jelenetre, amikor ez a két hatalmas férfi megállott előttünk és a kis fegyveres európai csoport szinte eltörpült mellettük.

A férfias szépségnek és a testi tökéletességnek erről a pompájáról fogalma sem lehet az olyan embernek, aki mindig csak a civilizációban élt. Nézni is gyönyörű az ilyent. Hej, azok nem is nevelgetik úgy fel a gyöngé, csenevész embereket.

Hát mi lábhoz tett fegyverrel beszélgetni kezdtünk velük. A katonákat a sorból ki nem eresztettem és úgy-ahogy megmagyaráztattam a két testvérnek, hogy mi ugyan semmi rosszat nem akarunk, sőt a lábunkat sem tesszük be sehova, hanem csak egy kis sajtot-mit szeretnénk bevásárolni. Ha tej is van, annál jobb. Megfizetődik minden.

A két Arnautovics valami erős, de szép hangzású idegen nyelven tanakodott, azután pedig a muktár még egyszer megkérdezte:

— Hát igazán nem vagytok svábák?

—Persze, hogy nem vagyunk!

—No, akkor várjatok egy kicsit.

Becsapta a kis kaput és nemsokára odabent asszonyi beszédet is lehetett hallani. Kis vártatva kinyílt a kiskapu és a két Arnautovics lovagias mosollyal csinált utat:

—Nohát, gyertek akkor be. Az asszonyok a hátulso házba mentek, mert minálunk az asszonyt nem szabad idegennek látni. Hanem ti most a mi vendégeink vagytok, hát a ház ezen kívül a tietek.

Kezet fogtam velük és a fáradt csapat le-

szerelt az udvaron. Csak éppen egy katonát hagytam meg fegyveresen őrnek.

Amikor ezt Izmail meglátta, nevetett neki:

— Hát minek ez, — úgymond. — Hiszen tiétek most ez a ház. Hát nem hallottad, hogy a vendégeink vagytok?

No, ez valami. Egyszerre benne voltunk a keleti vendéglátás nagy misztériumában és az izlám kellő közepében. A fegyvereket a falnak támasztattam és a gazdák kérésére néhányan betelepedtünk a vendégszobába. A többiek a pitvarban telepedtek meg.

Kényelmes, szőnyeges dívánokon ültünk, alacsony asztalok mellett. Egészen keleti kép volt ez, ami sehogyan sem illett a kék bakaruhához.

De a két Arnautovics nagyon komolyan vette. Volt minden. Tej, vaj, sajt, túró, méz, kávé, sőt rétes is. Csakhogy ez a rétes vagdalt kecskehússal volt megtöltve, amint az Keleten szokás. Megjegyeztem, hogy ezt nálunk nem hússal, hanem túróval szokás megtölteni. Nagyon csodálkoztak rajta.

Hát össze-vissza elmesélgettünk mindent. Mi van most Vrandukban? Milyen lesz az új „szultán”? És hogy igazság, valamint béke lesz. Nem úgy, mint annak előtte ...

Közben a falu is megelevenedett. Turbános atyafiak bújtak elő innen is, onnan is. Olyik

benézett a szobába és szóba ereszkedett velünk. Néhány gyönyörű szál ember volt köztük. Tudakozódtak, mink is tudakozódtunk és mire alkonyodni kezdett, kész volt a barátság.

Még a puskáinkat is kezükbe vették és próbálgatták. Egészen jól állott a kezükbe. Húszó Arnautovics legjobban tudott hozzá. Meg is jegyeztem:

— No, Húszó Arnautovics, a te kezekben áll legjobban a fegyver. Pedig Zsepcsénél is alighanem ilyenl lötték meg a lábadat.

A Húszó egy kicsit megdöbbsent, de amikor látta, hogy nevetek hozzá, egészen megnyugodott. Később meg is mutatta a sebet. Egészen szabályos golyóseb volt a térde alatt, szerencsére a nagy csont mellett. Már szépen be is volt forrva.

Esteledett azonban. De mivel haza már nem mehettünk többé aznap, hát szépen elosztottak bennünket az arnauta atyafiak. Csak éppen arra kellett nagyon vigyázni, hogy becsület legyen és a háremtől tisztes távolságban maradjon mindenki. De a magyar parasztleányeknek a tisztességet nem kell külön tanítani. Egy darabig idegenkedtek a katonák a szétosztástól, de amikor megmagyaráztam nekik, hogy az én nyakam is csak van olyan becses, mint az övék, megnyugodtak.

Harmadmagammal a két Arnautovics vendége voltam azon éjjel. Nem volt nagy ké-

nyelem, de medvebőrön aludni azért mindig úri állapot.

Este még jó darabig beszélgettünk. Huszszein Arnautovics a török világból mesélt egy medvevadászatot. Egy kis segítséggel megértettem. Elmondta azt is, hogyan ment neki a múlt télen egy farkas a falu szélén és ő hogyan fojtotta meg a toportyánférget a puszta kezével. Föltúrte az inge újját és hatalmas jobbkarján még ott volt a farkas fogának a behegedt nyoma.

Közben egy tepsin hoztak valamit, És ime. ott gőzölgött előttem a pompás frissen sült — túrósrétes. Derék arnauta gazdám meglepett ezzel a hazai eledellel, holottan ők azt addig még csak nem is ismerték.

Ilyen a vendégszeretet a Keleten.

Pompásan aludtunk. Egy pillanatra sem jutott eszembe, hogy éjjel valami bajunk is lehet. A mozlím házában a vendég mindennél szentebb és sérthetlenebb, még ha ellensége is.

Másnap, hogy hazafelé indultunk, a két Arnautovics kikisért bennünket a falun kívül is az első forrásig. Innen, egy szikláról tartottak bennünket szemmel mindaddig, amíg a keskeny ösvény bellebb nem kanyarodott. Törvénye az igazhívőnek az is, hogy a vendég mindaddig az ő gondviselése alatt van, ameddig szemmel utolérheti.

Ez volt a doglodi fölfedező út eredménye. És innét túl a vranduki dsámiban mindig nagy öröm volt, ha valamelyik deli Arnautovics lejött a hegyről, már akár valami igazság végett, akár pedig azért, Hogy egy csésze kávé elfogyasszon. És mindig hoztak ők is nekünk egy kis aszalt gyümölcsöt, szíves ajándékba.

Máig sem értem, mitől támadt köztünk ez a jó barátság!?

	Oldal
Hadsi Lója	159
A kivégzések	165
A legszebb ütközet	169
Az iszlám	175
Vad lovagiasság	185
Huszárbecsület	189
A blazuji bég története	193
Valakit temetnek	207
Két közvitéz	215
Mátyás	215
Szalonnás	220
Két tiszt	223
Két török	227
Hodsa Imám Szálih efendi	227
Ahmedaga	234
A két Arnautovics	237